

image
not
available

C. SALLUSTI CRISPI

CATILINA IUGURTHA

HISTORIARUM

RELIQUIAE POTIORES.

ACCEDUNT EPISTULAE

AD CAESAREM DE RE PUBLICA.

HENRICUS IORDANUS

RECOGNOVIT.

BEROLINI

APUD WEIDMANNOS

MDCCCLXVI.

1871, Nov. 8.
Salisbury Fund.

PRAEFATIO.

Sallustium edendi consilium maturavit adlatus ad me nuper Parisiis codex omnium quotquot innotuerunt optimus, qui inter Sorbonicos bibliothecae imperialis est n. 500. cuius libri scripturas cum in commentariis Dietschianis noviciorum exemplarium sordibus obrutas viderem, si ab ingruente materie liberarem, Sallusti recensionis fundamenta sperabam fore ut solidiora iacerentur. quae spes opinione laetiorem eventum habuit. nam non solum omissas ut fit lectiones multas deprehendi, verum etiam haud paucas, quarum in ipso codice nec vola nec vestigium esset, quasi in eo extarent traditas. quod ne ei viro vitio vertam, qui contulit codicem, sed editori, movet huius incuria qua Monacensis codicis discrepantiam a se excriptam quaque Vaticani ab Henrico Brunnio enotatam corrupit. quare de hisce codicibus quaecumque adnotavi meamet fide niti moneo. perraro accidit ut de scriptura nunc quoque dubitaverim, eamque dubitationem solita nota indicavi. ceterum quoniam Hermae volumine primo p. 229 ss. pluribus de crisi Sallustiana disputavi, hoc loco quibus ego et subsidiis et rationibus rem egerim paucis absolvam.

Catilinarii igitur et Iugurthini belli codicum genera maxime duo esse adparet, alterum eorum qui Iugurthini parte quadam (c. 103, 2—112, 3) truncati sunt, alterum eorum qui integri; et illi quidem saeculo decimo scripti sunt plerique omnes, nisi quod Parisinus noster propter *a* apertae et *a* clausae promiscuum usum potius nono tribui debere videtur, horum antiquissimus scriptus est saeculo undecimo codex Monacensis lat. 14477. deinde inter recentiores libros pauci quidam eique saeculo XIIII iuniores (ter-

tiam familiam hanc fecit Rothius) servarunt Sallusti sententias in ceteris omnibus omissas tres (v. p. 6, 1. 52, 25. 66, 6), de quibus cum multi etiam nunc dubitent sintne illius, ego Rothianis rationibus prorsus accedo. videntur autem e marginibus libri alicuius paullatim in suam sedem rediisse. sed horum generum propagines alii aliter informaverunt, Rothius Dietschius Wölfflinus: ego sic existimo. quoniam eis locis, quibus verba quaedam excidisse apparet, primum alterumque genus ita consentiunt ut in illo plerumque hiet oratio, in hoc ex arbitrio sarcita sit, deinde quoniam graviter corrupta aeque exhibent antiqui et recentiores libri, archetypum generis alterius ex ipso primi generis archetypo aut ex quodam eius exemplo parum emendate scripto prodiisse, sed accessisse ex alio quodam codice partem in mancis exemplaribus omissam. cuius rei nescio an vestigium maneat in verbis Iugurthini c. 103, 2 in primi generis codicibus hoc modo prave scriptis, *tum rursus Bocchus feliciter seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum* hisque continuantur illa c. 112, 3 *pacem vellet* reliqua. secundi generis codices, in quibus extant illa quae in primo exciderunt, non nulli interque eos Monacensis idem illud *feliciter* tenent quod intellegi nequit, at alii invexere perverso conamine *flectitur*, quod Dietschii adsensum tulit, aliaque etiam ineptiora. mihi *feliciter* in verborum ordinem e margine inrepsisse videtur ibique scriptum esse ab eo librario qui, cum post *necessariorum* codex sive truncatus sive hiatu scripturae lacer esset, feliciter finire Iugurtham indicaret. quodsi recte statui, patet alterius generis archetypum pendere a genere primo. qua de re vix dubitaverit qui eam Iugurthae partem quae praecedit verba illa c. 112 et in primis talia qualia sunt p. 81, 16. 93, 22. 98, 23 perlustraverit. sed is liber, e quo post saeculum decimum accessit Iugurthini pars quae est sub finem, pessimae notae fuisse videtur, quippe tanta est etiam antiquissimorum apographorum discrepantia, tanta mendorum vis, ut illum codicem et neglegenter scriptum et glossis inquinatum fuisse conicias. duces igitur in hac parte operis selegi antiquissimos Monacensem codicem 14477, quem ubi in ceteris partibus ad-

hibui vocavi 'optimum' interpolatorum, et Vaticanum n. 3325 scriptum s. XI, qui olim fuit monasterii S. Petri in monte Blandinio. et in hoc quidem libro, ut in aliis quibusdam primae familiae, omissa pars illa Iugurthae in fine adiecta est manu prima. discrepantiam scripturae universam excriptam debeo voluntati Augusti Wilmannsii. sed a communi duarum familiarum archetypo toto caelo distare visus est codex ille, e quo saeculo decimo nonove Vaticana orationum et epistularum sylloga transcripta est. quae licet communis fere hominum doctorum opinio sit, me prorsus aliter iudicare confiteor. confecta est enim sylloga illa ab homine grammatico vigente etiamtum imperio Romano, qui homo quamquam libro sat bono usus est, idem tamen manu audaci non solum verborum ordinem immutavit, id quod etiam Linkerus perspexit, verum etiam ad elegantiae purique sermonis qualem sibi informavit normam multa correxit, immo corrupit. quare hoc Vaticano codice ita usus sum, ut quae cum Parisino communia habeat ea quam maxime genuina ducerem, quae solus contra ceterorum consensum praebeat ea aut abicerem aut dubitanter probarem. quae cum ita sint, donec accuratius primi generis libri explorati fuerint, idoneum visum est integrae Parisini libri discrepantiae (integram dico praeter orthographiam, vocabula per compendia scripta similiaque) delectum adponere ex scripturis ceterorum eiusdem familiae factum, paucissima vero ex libris interpolatis. denique Vaticani codicis lectiones item integras dedi. praeterea veterum testimonia ea quae notabiliora videbantur commentariis inserui. e quibus cum Frontoniana ambitu et auctoritate ceteris praestent, virum doctissimum I. N. du Rieu de scriptura membranarum palimpsestarum consului. rescripsit liberalissime paucissima nunc in eis paginis in quibus Sallusti verba extant legi posse: binis tamen locis nomen eius adscribendum erat, ceteris Angeli Maii fide standum, cuius Romano exemplo anno 1823 edito usus sum.

Praeter Catilinam et Iugurtham edidi Historiarum reliquias potiores. ac primum quidem orationes et epistulas solo codice Vaticano ad nos propagatas esse eiusque apographa esse exempla saeculo XV scripta certissimo argu-

mento demonstravi musei Rhenani vol. XVIII, cf. huius editionis p. 142, 37. praeterea emendationum quarundam primos auctores inveni conlatis editionibus Romana a. 1490 a Pomponio Laeto Venetis aa. 1509 et 1521 ab Aldo illa hac a Francisco Asulano curatis. eisdem libris usus sum in recensendis incerti auctoris (neque enim duo videntur esse) epistulis ad Caesarem, ratione tamen diversa. nam quo certius de huius rhetoris scribendi genere iudicari posset, visum est ne orthographiam quidem nisi monito lectore immutare.

Historiarum libro secundo qui Berolinensis membranae verba vindicaret primus extitit C. L. Rothius musei Rhenani volumine VIII: quippe C. Cottae orationis principium in quartae columnae reliquiis latere egregio acumine adsecutus est. sed quoniam pro eis quae requirebantur *dis*]*seruit* et *fu*]*ere q*[*uae* tabula Pertzii exhiberet *ieruit* et *aeq*, leviculo sane discrimine, editorem epistula adiit quaesivitque de litterulis illis num iterum inspecta membrana aliter statui posset. respondit ille, olim clarissime comparuisse ea quae extant in tabula, nunc prorsus evanuisse. at mihi in ipsa membrana statim pro *i* littera ante *eruit* apparuit *s* dimidiata, eandemque litteram agnoverunt aliquot homines docti qui quae lis esset ignorarent et Philippus Iaffé vir harum rerum peritissimus. deinde pro litteris *aeq* dispexi ea ipsa quae Rothius voluit *ereq* nisi quod *r* litterae dimidiatae forma prope ad *a* formam accedit. et haec quidem certa esse adfirmo. quare nemo iam opinor Rothiano invento fidem detrahet Liviumque pro Sallustio revocabit. sed praeter haec duo tabulae vitia cetera quae legere potui tam accurate expressa inveni, ut 'codicem' testem fecerim etiam ibi ubi nihil dispexi: siquid dispexi, adscripsi me vidisse.

Relicuae sunt tertii libri Vaticanae membranae post Niebuhrium et Maium ni fallor a nemine relectae. quas cum Romae frustra quaererem, oblatae sunt schedae Caietani Marinii codice Vat. 9113 coniunctae, in quibus inde a fol. 311 inveniuntur et imagines membranarum delineatae et scriptura transcripta. inscripsit his curis suis verba haece 'scheda de frammenti Sallustiani che copiai moltissimi anni sono da un codice

non so bene se della Regina o della Vaticana.' est autem codex Reginensis n. 1283. quem nacti amici mei Eduardus Lübbertus Ulricus Köhlerus Augustus Wilmannsius mea causa membranarum scripturam cum exemplo Maiano religiose comparaverunt. quo facto quamquam de singulis fere apicibus litterarum abunde constat, tamen Marinianas lectiones tantum non omnes adscribere visum est: nam pauca quaedam videntur et huic et Niebuhrio clarius olim apparuisse quam nunc apparent. noverat autem schedas illas Marinianas Garatonius, qua de re cf. Kreyssigius Commentationis de Sallusti fragmentis p. 7.

Habes igitur, lector, has Sallustianorum librorum reliquias omnes recognitas ad fidem antiquorum librorum. quibus ita usus sum, ut aliorum meisve coniecturis parcissime indulserim. nam opinationes extruere, prius quam fundamentum opere solido muniveris, lubricum est nec volui aliud quam id efficere ut, quibus crisin Sallusti tractare propositum est, ex turbidis altisque exemplarium male lectorum aut prorsus inutilium quasi fluctibus emergere possint. nec tamen stolide puto me codicum scripturas retinuisse, immo libenter recepi certas emendationes certisve proximas, veluti de quibus ipsi auctores propediem disputabunt Mommsenianam p. 65, 13 et Hübnerianam p. 118, 25.

Denique gratias agere meum puto eis viris, quorum egregia liberalitate licuit codicibus manu scriptis Berolini uti, neque vero minores amicis meis, a quibus facillime impetravi ut libros aut a me conlatos iterum inspicerent aut a me non visos pervestigarent.

Scripsi Berolini m. Iunio MDCCCLXVI.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

p. 6, 1 *adn.*: facta erat *vel* est *z* || 22, 6 ciuitatium *est in P* || 28, 17 *adn.* seuerior *etiam V* || 30, 10 *l.* Catilina || 36, 11 uobis *ex* nobis *P* || 52, 24 *l.* Romani || 57, 12 *l.* uostri *et* 14 Gracchi || 64, 27 *adn.* terreri (*non* terrae) *est in marg. P et in C deterioribus* || 68, 14 *adn.* r (*non* e) *eras.* || 79, 8 *l.* postero || 84, 17 *l.* excitauit || 93, 22 *adnot. l.* '*excidit participium*' || 94, 12. *l.* auorsum *ib.* 21 *adn.* proeliantibus *P* 25 *adnotatio delenda* || 99, 21 *adn.* dum in *reliqua P* || 111, 2 *l.* clari || 113, 19 *l.* auidius || 121, 6 *adn. l.* absolui || 137, 5 hercule a M. Catone *Mommsenus* || *versiculorum numeros paucis locis pravos lector corriget: veluti p. 13, ubi* 13 *pro* 8, *p. 113, ubi* 8 *pro* 11.

C. SALLUSTI CRISPI

CATILINA ET IUGURTHA.

P est codex Parisinus Sorb. 500 s. x.
p eiusdem codicis manus altera.
C sunt ceteri primae familiae codices vel omnes vel aliquot.
z sunt codices interpolati vel omnes vel aliquot. e quibus
m Monacensem lat. 14477 s. xi ad Iugurthae capitula 103–106
v Vaticanum 3325 s. xii ad Iugurthae capitula 103-112 recensenda adhibui.
V est codex Vaticanus 3864 s. x continens orationes et epistulas.
* litteram erasam, | versiculi vel paginae finem significat.

C. SALLUSTI CRISPI

DE CONIURATIONE CATILINAE

LIBER.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris animali- 1
bus, summa ope niti decet ne vitam silentio transeant veluti pe-
cora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit. sed no- 2
stra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio, cor-
poris servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum
cum beluis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni quam 3
virium opibus gloriam quaerere et, quoniam vita ipsa qua frui-
mur brevis est, memoriam nostri quam maxume longam effi-
cere. nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, 4
virtus clara aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine cor- 5
poris an virtute animi res militaris magis procederet. nam et 6
prius quam incipias consulto et ubi consulueris mature facto
opus est. ita utrumque per se indigens alterum alterius auxilio 7
eget. igitur initio reges — nam in terris nomen imperi id primum **2**
fuit — divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam tum vita
hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant.
postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et 2
Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidinem
dominandi causam belli habere, maxumam gloriam in maxumo
imperio putare, tum demum periculo atque negotiis compertum,
in bello plurumum ingenium posse. quodsi regum atque impe- 3

---

1 C. SALLVSTII CRISPI BELLVM CATVLINARIV̄ INCIPIT OMNIS HOMI * NES (HOMI *in rasura*) *P* || 2 transeat (*super* t *finalem nescio quid erasum*) *P* || 6 esse uidetur *PC*, uidetur esse *C*, esse *om.* z

ratorum animi virtus in pace ita ut in bello valeret, aequabilius
atque constantius sese res humanae haberent, neque aliud alio
4 ferri neque mutari ac misceri omnia cerneres. nam imperium
5 facile eis artibus retinetur, quibus initio partum est. verum ubi
pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque su-
6 perbia invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur. ita im-
perium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur.
7 Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia parent.
8 sed multi mortales dediti ventri atque somno indocti incultique
vitam sicuti peregrinantes transiere: quibus profecto contra na-
turam corpus voluptati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mor-
9 temque iuxta aestumo, quoniam de utraque siletur. verum enim-
vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo
negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quae-
rit. sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.
3 pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere
haud absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri licet. et qui
2 fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. ac mihi
quidem, tametsi haud quaquam par gloria sequitur scrip-
torem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res
gestas scribere; primum quod facta dictis exaequanda sunt, de-
hinc quia plerique quae delicta reprehenderis, malivolentia et
invidia dicta putant; ubi de magna virtute atque gloria bonorum
memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo ac-
cipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit.
3 Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad rem
publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere. nam pro
pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vi-
4 gebant. quae tametsi animus aspernabatur insolens malarum
artium, tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione conrupta
5 tenebatur: ac me cum ab reliquorum malis moribus dissentirem,
nihilo minus honoris cupido eadem qua ceteros fama atque invi-
4 dia vexabat. igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis
requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam
decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium

---

1 aequabilius *p*, aequalius *P* ‖ 2 aliud *om. P*, *s. s. p* ‖ 4 quibus partum est (*om.* initio) *super* retinetur *P* ‖ 8 homines *C*, omnes *PC* ‖ 9 uentri *p*, uentre *P* ‖ incultique *PC*, atque inculti *C* ‖ 10 transiere *C*, *Prisc. vol. II p. 433. Non. p. 419*, transegere *PC*, *Don. in Ter. Phorm. 4, 2, 15 Servius in Verg. G. 1, 3* ‖ 12 enimuero *ex* enimuerum *P* ‖ 19 sequitur *PC*, sequatur *C* ‖ 20 auctorem *PC*, *Charis. p. 215. Gell. 4, 15*: actorem *C* ‖ 31 ab *p* a *P* ‖ relicuorum *ex* reliquis *P*, reliquorum *C*, *Claudius Sacerdos p. 23* reliquis *C (?) z* ‖ 32 eadem qua *C*, eadem quae *PC*: eademque quae *Gerlachius*

conterere, neque vero agrum colundo aut venando servilibus of-
ficiis intentum aetatem agere; sed a quo incepto studioque me 2
ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi
Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscri-
bere; eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicae ani-
mus liber erat. igitur de Catilinae coniuratione quam verissume 3
potero paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memora- 4
bile existumo sceleris atque periculi novitate. de cuius hominis 5
moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi
faciam.

L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et cor- **5**
poris sed ingenio malo pravoque. huic ab adulescentia bella in- 2
testina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iu-
ventutem suam exercuit. corpus patiens inediae, algoris, vigiliae 3
supra quam cuiquam credibile est. animus audax subdolus va- 4
rius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni adpetens,
sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae
parum. vastus animus inmoderata, incredibilia, nimis alta sem- 5
per cupiebat. hunc post dominationem L. Sullae lubido maxuma 6
invaserat rei publicae capiundae, neque id quibus modis adseque-
retur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habebat. agi- 7
tabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris
et conscientia scelerum, quae utraque eis artibus auxerat, quas
supra memoravi. incitabant praeterea conrupti civitatis mores, 8
quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia,
vexabant. res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis 9
tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum
domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint quantam-
que reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcherrima atque op-
tuma pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere **6**
initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur,
cumque eis Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine
imperio, liberum atque solutum. hi postquam in una moenia con- 2
venere, dispari genere dissimili lingua, alii alio more viventes, in-

---

4 carptim] strictim *Nonius p. 512* || 5 eo magis *om. P, add. p* || 6 catilinae *et* catilenae *scripturae in P promiscuae* || 12 prauoque *om. P, add. p* || 15 subdolus uarius *bis scripta in P, semel del. p* || 16 cuius rei libet *PC, Nonius p. 439*, cuius libet rei *C* || 17 eloquentiae *PC, Prisc. vol. II p. 85*, loquentiae *z, Probus apud Gell. 1, 15, 18* || 21 pararet *p*, pararat *P* || 29 ut *PC*, et ut *C* || atque optuma *z, Augustin. de civ. d. 2, 18, om. PC* || 30 ac flagitiosissima *in margine p (nimirum* ac fla *et* sima *supersunt, cetera abscisso margine perierunt), om. P* || 35 dissili *P* || alii *C*, alius *PC*

credibile memoratu est quam facile coaluerint: ita brevi multitudo
3 dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. sed postquam
res eorum civibus moribus agris aucta, satis prospera satisque
pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia
4 ex opulentia orta est. igitur reges populique finitumi bello temp-
tare, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculsi a
5 periculis aberant. at Romani domi militiaeque intenti festinare,
parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem pa-
triam parentisque armis tegere. post ubi pericula virtute pro-
pulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis
6 quam accipiundis benificiis amicitias parabant. imperium legitu-
mum, nomen imperi regium habebant. delecti, quibus corpus
annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publicae
consultabant: ei vel aetate vel curae similitudine patres appella-
7 bantur. post ubi regium imperium, quod initio conservandae
libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in superbiam do-
minationemque se convortit, inmutato more annua imperia bi-
nosque imperatores sibi fecere: eo modo minume posse putabant
per licentiam insolescere animum humanum.

7 Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere ma-
2 gisque ingenium in promptu habere. nam regibus boni quam
mali suspectiores sunt, semperque eis aliena virtus formidulosa est.
3 sed civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum
4 brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat. iam primum iu-
ventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu
militiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis
5 quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. igitur tali-
bus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus
erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia domuerat.
6 sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: se quisque ho-
stem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus face-
ret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque

---

1 ita brevi multitudo diuersa atque uaga concordia ciuitas facta erat *z*, *om. PC; Augustinus epist. 138, 9*: apud eos *(gentiles)* ita legitur 'breui multitudo dispersa atque uaga concordia ciuitas facta erat' ‖ 3 ciuibus *PC*, legibus *z*, *Augustin. de c. d. 3, 10* ‖ 5 temptare *p*, tem**re *P* ‖ 11 amicitias *om. P* ‖ 15 causa *post* libertatis *add. C deteriores* ‖ 17 se *om. z* ‖ 24 inuentus simulachelli *P* ‖ 25 per laborem usu militiam *pC*, *Vegetii de r. m. 1, 4 cod. Monac. 6368 et* (*nisi quod* usum) *Gudianus 84*, per laborem usu militiae *P et* (*nisi quod* usum) *Vegetii Palat. 909*, per laboris usum militiam *z Vegetii Pal. 1572* ‖ 26 discebat *PC*, discebant *codd. Vegetii* ‖ 27 habebunt *P* ‖ 28 labor *PC*, labos '*paene ubique*' *Sallustium posuisse dicit Servius in Aen. 1, 253* ‖ 30 se *PC*, sic se *C*

nobilitatem putabant. laudis avidi, pecuniae liberales erant; glo-
riam ingentem, divitias honestas volebant. memorare possem 7
quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva
manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni
ea res longius nos ab incepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas 8
ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Athenien- 2
sium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificae-
que fuere, verum aliquanto minores tamen quam fama feruntur.
sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum 3
orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita eorum 4
qui fecere virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere
extollere praeclara ingenia. at populo Romano numquam ea co- 5
pia fuit, quia prudentissumus quisque maxume negotiosus erat:
ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere
quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum
narrare malebat. igitur domi militiaeque boni mores colebantur, 9
concordia maxuma, minuma avaritia erat, ius bonumque apud
eos non legibus magis quam natura valebat. iurgia discordias 2
simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute
certabant. in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos
fideles erant. duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax eve- 3
nerat aequitate seque remque publicam curabant. quarum rerum 4
ego maxuma documenta haec habeo. quod in bello saepius vin-
dicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant
quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa
relinquere aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero, quod 5
benificiis magis quam metu imperium agitabant, et accepta
iniuria ignoscere quam persequi malebant.

Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni 10
bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Cartha-
go aemula imperi Romani ab stirpe interiit, cuncta maria ter-
raeque patebant: saevire fortuna ac miscere omnia coepit. qui 2
labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, eis
otium divitiae, optanda alias, oneri miseriaeque fuere. igitur pri- 3

---

3 hostium *p*, hostias *P* ‖ 12 qui ea fecere *PC (sed in P* ea *extremo versiculo manu prima adiectum videtur)*: ea *om. z, Hieron. vitae Hilarion. 1* ‖ eam *ex C unus, Hieron. l. c. cf. Vopiscus Prob. 1,* ea *PC* ‖ 21 amicis *z* ‖ 26 praelio *PC,* bello *C* ‖ 28 magis quam *C,* magis *om. PC* ‖ 32 dimiti *P* ‖ ingentes *om. P et unus ex C* ‖ 35 diuitiae *PC,* diuitiaeque *C* ‖ optanda alias *P,* optandae aliis *C*

mo pecuniae, deinde imperi cupido crevit; ea quasi materies om-
4 nium malorum fuere. namque avaritia fidem probitatem ceteras-
que artis bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem, deos
5 neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio multos mortalis
falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore aliud in lingua
promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re sed ex com-
modo aestumare magisque voltum quam ingenium bonum habe-
6 re. haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post ubi
contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex
iustissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

11 Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum
2 exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. nam glo-
riam honorem imperium bonus et ignavos aeque sibi exoptant;
sed ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque
3 fallaciis contendit. avaritia pecuniae studium habet, quam nemo
sapiens concupivit; ea quasi venenis malis inbuta corpus ani-
mumque virilem effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque
4 copia neque inopia minuitur. sed postquam L. Sulla armis re-
cepta re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes,
trahere, domum alius alius agros cupere, neque modum neque
modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis facinora
5 facere. huc adcedebat quod L. Sulla exercitum, quem in Asia
ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum luxu-
riose nimisque liberaliter habuerat. loca amoena, voluptaria fa-
6 cile in otio ferocis militum animos molliverant. ibi primum in-
suevit exercitus populi Romani amare potare, signa tabulas
pictas vasa caelata mirari, ea privatim et publice rapere, delubra
7 spoliare, sacra profanaque omnia polluere. igitur ei milites, post-
quam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe
secundae res sapientium animos fatigant, ne illi conruptis mori-
bus victoriae temperarent.

12 Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria impe-
rium potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro
2 haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. igitur ex divitiis
iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere; rapere,
consumere, sua parvi pendere, aliena cupere, pudorem pudici-
tiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati
3 habere. operae pretium est, cum domos atque villas cognoveris

---

1 materies *ex* materias *P* || 4 negglere *P* || 12 propius (*sic p*, proprius *P*) uirtutem *PC*, *Prisc. vol. II p. 292 Arus. p. 254*, propius uirtuti *C* || 22 asia *PC*, asiam *C* || 30 ne *PC*, *Prisc. vol. II p. 100*, nedum *pauci ex C*, *Prisc. vol. II p. 503* || 38 cognoueris] uideas *Prisc. vol. II p. 370*

in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae
nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere. verum illi delu- 4
bra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis
quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra igna- 5
vissumi homines per summum scelus omnia ea sociis adimere,
quae fortissumi viri victores reliquerant; proinde quasi iniuriam
facere id demum esset imperio uti. nam quid ea memorem, quae **13**
nisi eis qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus
subvorsos montis, maria constrata esse. quibus mihi videntur 2
ludibrio fuisse divitiae, quippe quas honeste habere licebat, abuti
per turpitudinem properabant. sed lubido stupri ganeae ceteri- 3
que cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres
pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa terra marique
omnia exquirere, dormire prius quam somni cupido esset, non
famem aut sitim neque frigus neque lassitudinem opperiri sed
ea omnia luxu antecapere. haec iuventutem, ubi familiares opes 4
defecerant, ad facinora incendebat. animus inbutus malis arti- 5
bus haud facile lubidinibus carebat; eo profusius omnibus mo-
dis quaestui atque sumptui deditus erat.

In tanta tamque conrupta civitate Catilina, id quod factu **14**
facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se
tamquam stipatorum catervas habebat. nam quicumque inpudi- 2
cus adulter ganeo manu ventre pene bona patria laceraverat,
quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus
redimeret, praeterea omnes undique parricidae sacrilegi convicti 3
iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus at-
que lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes
quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae
proxumi familiaresque erant. quodsi quis etiam a culpa vacuus 4
in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris facile
par similisque ceteris efficiebatur. sed maxume adulescentium
familiaritates adpetebat; eorum animi molles et fluxi dolis haud 5

---

1 exaedificatas *PC, Prisc. l. c.*, aedificatas *C* ‖ 6 uictores hostibus reliquerant *z* ‖ 6 perinde *p in margine, z* ‖ 9 constrata *PC*, constructa *C*, contracta *z* ‖ 12 uiri *z*, uiros *PC* ‖ 19 quaest*tui *P* ‖ 20 intanta (*ex* intam te *P*) tamque *PC, Augustin. c. d. 3, 2,* in tanta itaque (*vel* igitur) tamque *C deteriores* ‖ 22 impudicus adulter ganeo manu uentre pene *C* (*nisi quod in non nullis* alea *inlatum ante* manu *vel post* manu *et* ganeo *expulsum est*), inpudicus adulter manu uentre *P, sed* ganeo *in marg. et* pene *inter versus add. p*; manu uentre pene b. p. lacerauerat *Augustin. d. dial. p. 13 ed. Crecel. Fronto p. 246,* manu pene bona patriae lacerauerunt *gramm. Vindob. p. 106* ‖ 32 molles et fluxi *scripsi*, molles etiam et fluxi *P*, molles aetate et (*vel* et aetate) fluxi *C* (*in quibus* aetate *ex vers. sequenti petitum videtur*)

6 difficulter capiebantur. nam ut cuiusque studium ex aetate fla-
grabat, aliis scorta praebere aliis canes atque equos mercari, po-
stremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos
7 obnoxios fidosque sibi faceret. scio fuisse non nullos qui ita ex-
istumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, pa-
rum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam
quod cuiquam id compertum foret, haec fama valebat.

15 Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fece-
rat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiuscemodi
2 contra ius fasque. postremo captus amore Aureliae Orestillae,
cuius praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea nu-
bere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate, pro certo
creditur necato filio vacuam domum scelestis nuptiis fecisse.
3 quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinus ma-
4 turandi. namque animus inpurus, dis hominibusque infestus,
neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia
5 mentem excitam vastabat. igitur colos ei exsanguis, foedi oculi,
citus modo modo tardus incessus; prorsus in facie voltuque ve-
16 cordia inerat. sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat,
2 multis modis mala facinora edocebat. ex illis testis signatores-
que falsos commodare; fidem fortunas pericula vilia habere,
post ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia
3 imperabat. si causa peccandi in praesens minus suppetebat, ni-
hilo minus insontis sicuti sontis circumvenire, iugulare; scilicet,
ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius
4 malus atque crudelis erat. eis amicis sociisque confisus Catilina,
simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat et quod
plerique Sullani milites largius suo usi rapinarum et victoriae
veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae rei pu-
blicae consilium cepit. in Italia nullus exercitus, Cn. Pompeius
in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti mag-
na spes, senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res
omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinae.

17 Igitur circiter kalendas Iunias L. Caesare et C. Figulo con-
sulibus primo singulos appellare, hortari alios alios temptare;
opes suas, inparatam rem publicam, magna praemia coniura-

8 strpra *P* || 12 adulta *PC*, adultum *C* || 14 fuis*se (e *eras.*) *P* || facinus maturandi *p*, facinus matura*da *P* (s *eras.?*), facinoris maturandi *C* || 16 quietibus *p*, ****tibus *P* || 17 colos exsanguis *Probus cath. p. 15 et 23*, colo | rei exanguis *P*, color | ei exsanguis *p*, color (*vel* colos) ei e. *vel* color eius e. *C* || 20 edocebat *pC*, edocuit *P* || 29 ciuile *p*, ciui *P* || 31 ipsi * consula tū petendi * (*fuisse videtur* ipsum consulati petendū) *P*, ipsi consulatum petendi *vel* petenti *C*

tionis docere. ubi satis explorata sunt quae voluit, in unum om- 2
nis convocat quibus maxuma necessitudo et plurumum audaciae
inerat. eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Au- 3
tronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Ser. Sullae
Ser. filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia,
Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, 4
L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex
coloniis et municipiis, domi nobiles. erant praeterea conplures 5
paulo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis
dominationis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo.
ceterum iuventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae in- 6
ceptis favebat, quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere
copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant.
fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum 7
non ignarum eius consili fuisse: quia Cn. Pompeius invisus ipsi
magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius
potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile
apud illos principem se fore.

Sed antea item coniuravere pauci contra rem publicam, **18**
in quis Catilina fuit; de qua quam verissume potero dicam. 2
L. Tullo et M'. Lepido consulibus P. Autronius et P. Sulla de-
signati consules legibus ambitus interrogati poenas dederant.
post paulo Catilina pecuniarum repetundarum reus prohibitus 3
erat consulatum petere, quod intra legitumos dies profiteri ne-
quiverit. erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens nobilis sum- 4
mae audaciae, egens factiosus, quem ad perturbandam rem pu-
blicam inopia atque mali mores stimulabant. cum hoc Catilina 5
et Autronius circiter nonas Decembris consilio communicato pa-
rabant in Capitolio kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum
consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu
ad optinendas duas Hispanias mittere. ea re cognita rursus in 6
nonas Februarias consilium caedis transtulerant. iam tum non 7
consulibus modo sed plerisque senatoribus perniciem machina-
bantur. quodni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, 8
eo die post conditam urbem Romam pessumum facinus patratum
foret. quia nondum frequentes armati convenerant, ea res con-

2 plurimum *C*, primum *PC* ‖ 5 lecca *PC* ‖ 10 alia *PC*, aliqua *C* ‖ 13 erit *P* ‖ 20 quis *Diomed. p. 445*, quibus *PC* ‖ qua *PC*, *Diom.*, quo *edd. vet.* ‖ breuissime *Diom.* ‖ 21 l. tullo *PC*, l. tullio *C* ‖ m'. lepido *z*, m. lepido *PC* ‖ 23 peculiarum (pecuniarum *p*) repetundarum *** (rum *eras.*) reus *P* ‖ 24 nequiverit *PC praeter deteriores aliquot in quibus* nequiuerat, *ut in z;* quod - nequiverit *del. Dietsch* ‖ 25 nobilis summae *C*, nobilissimae *PC*, nobilissumae *p* ‖ 26 facti**osus (di *eras.*) *P* ‖ 28 decembras *P* ‖ 31 ad *om. P, s. s. p.* | 31 mittere: cognita *P*, ea re *s. s. p* | 32 tunc *P* ‖ 35 pessimā *P*

19 silium diremit. postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor
pro praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum
2 inimicum Cn. Pompeio cognoverat. neque tamen senatus provinciam invitus dederat, quippe foedum hominem a re publica
procul esse volebat; simul quia boni conplures praesidium in eo
3 putabant et·iam tum potentia Pompei formidulosa erat. sed is
Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ducta-
4 bat, iter faciens occisus est. sunt qui ita dicant, imperia eius
5 iniusta superba crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem
equites illos Cn. Pompei veteres fidosque clientis voluntate eius
Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus
fecisse, sed imperia saeva multa ante perpessos. nos eam rem
6 in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis dictum.
20 Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem
fore credens univorsos appellare et cohortari, in abditam partem
aedium secessit atque ibi omnibus arbitris procul amotis orationem huiuscemodi habuit.
2 'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequiquam
opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus fru-
3 stra fuissent, neque ego per ignaviam aut vana ingenia incerta
pro certis captarem. sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est
maxumum atque pulcherrumum facinus incipere, simul quia vo-
4 bis eadem quae mihi bona malaque esse intellexi: nam idem velle
5 atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. sed ego quae
6 mente agitavi omnes iam antea divorsi audistis. ceterum mihi
in dies magis animus accenditur, cum considero, quae condicio
7 vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. nam
postquam res publica in paucorum potentium ius atque dicionem
concessit, semper illis reges tetrarchae vectigales esse, populi
nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui boni nobiles

---

4 a re *cul (p *eras.*) *P*, pro *s. s. p* ‖ 5 in eo putabant *om. P*, *s. s. p* ‖ 6 sed *** piso (his *eras.*) *P* ‖ 7 prouincia *C*, prouinciam *PC* ‖ equi**tibus (ta *eras.*) *P* ‖ quos in *PC*, quos sine *z* ‖ 8 i*ter (n *eras.*) *P* ‖ 9 dicant *PC*, dicunt *C* ‖ 17 secedit *PC*, secessit *C* ‖ 19 spectata mihi forent *C*, expectata forent (*sed* mihi *inseruit manus prima*, probata - foret *s. s. p.*) *P*, spectata mihi foret *V* ‖ 26 ea dem infirma *P*, *corr. p* ‖ quae mente [frequenter mente uersaui] agitaui (haec glosa est *s. s. p*) *P* ‖ 28 magis magisque *V* ‖ 29 ipsi *V*, *p in marg.*, ipsos *PC* ‖ 32 strenui boni nobiles atque (et *p in marg.*) ignobiles *PC*, strenui nobiles atque ignobiles *vel* boni atque nobiles ignobiles *C*, boni atque strenui nobiles et ignobiles *V*, boni malique nobiles atque ignobiles *scripserim ex imitatore Victore Caes. 24, 9*

atque ignobiles, volgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus. itaque 8
omnis gratia potentia honos divitiae apud illos sunt aut ubi illi
volunt; nobis reliquere pericula repulsas iudicia egestatem. quae 9
quousque tandem patiemini fortissumi viri? nonne emori per
virtutem praestat quam vitam miseram atque inhonestam, ubi
alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? verum 10
enimvero pro deum atque hominum fidem victoria in manu vo-
bis est, viget aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis
omnia consenuerunt. tantum modo incepto opus est, cetera res
expediet. etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tole- 11
rare potest, illis divitias superare, quas profundant in extruendo
mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad
necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare,
nobis larem familiarem nusquam ullum esse? cum tabulas si- 12
gna toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo om-
nibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa lubidine
divitias suas vincere nequeunt. at nobis est domi inopia, foris 13
aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui
habemus praeter miseram animam? quin igitur expergiscimini? 14
en illa illa quam saepe optastis libertas, praeterea divitiae de-
cus gloria in oculis sita sunt. fortuna omnia ea victoribus prae-
mia posuit. res tempus pericula egestas, belli spolia magnifica 15
magis quam oratio mea vos hortantur. vel imperatore vel milite 16
me utimini; neque animus neque corpus a vobis aberit. haec 17
ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me animus
fallit et vos servire magis quam imperare parati estis'.

Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia **21**
erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quieta
movere magna merces videbatur, tamen postulavere plerique, ut
proponeret, quae condicio belli foret, quae praemia armis pete-
rent, quid ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri 2
tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdo-
tia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert.
praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum 3
exercitu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes; petere

---

4 relinquere *P* ‖ 5 o fortissimi uiri *VC*, o *om. C*, *s. s. P* ‖ 13 uobis *Vp* (*in marg.*) *C*, nobis *PC*, *Prisc. vol. II p. 364* (*ubi* nobis in manu est) ‖ 12 extruendo *PCV*, *Acron in Hor. C. 2, 18, 21*: extrudendo *J. F. Gronovius* ‖ 13 etiam - 15 familiarem *om. P*, *in margine superiore add. p* ‖ 20 habemus *p*, habeamus *P* ‖ 21 optatis liberas *P*, *corr. p* ‖ 24 hortantur *Vpz*, hortentur *PC* ‖ 25 utimini *PC*, utemini *pCV* ‖ 26 uobis com*una *P*, cum *corr. P* ‖ 29 bona ulla *P s. s.* ‖ 32 tunc *P* ‖ 35 pisonem *p*, pos**one *P*

consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, ho-
minem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum;
4 cum eo se consulem initium agundi facturum. ad hoc maledic-
tis increpabat omnis bonos, suorum unum quemque nominans
laudare; admonebat alium egestatis alium cupiditatis suae, con-
pluris periculi aut ignominae, multos victoriae Sullanae, quibus
5 ea praedae fuerat. postquam omnium animos alacris videt, cohor-
tatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.
22 fuere ea tempestate qui dicerent Catilinam oratione habita
cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani
corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse;
2 inde cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sol-
lemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum atque
eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti
3 facinoris conscii. non nulli ficta et haec et multa praeterea exi-
stumabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est,
leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant.
nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.
23 Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro
loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu
2 probri gratia moverant. huic homini non minor vanitas inerat quam
audacia: neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera
occultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam pensi ha-
3 bebat. erat ei cum Fulvia muliere nobili stupri vetus consuetudo;
cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, re-
pente glorians maria montisque polliceri coepit et minari inter-
dum ferro, ni sibi obnoxia foret; postremo agitare ferocius quam
4 solitus erat. at Fulvia insolentiae Curi causa cognita tale peri-
culum rei publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore
de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat conpluri-
5 bus narravit. ea res in primis studia hominum accendit ad
6 consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea
pleraque nobilitas invidia aestuabat et quasi pollui consula-
tum credebant, si eum quamvis egregius homo novos adeptus
foret. sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post
24 fuere. igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius et
2 C. Antonius, quod factum primo popularis coniurationis concus-

---

3 se *om. P* ‖ 7 praeda fuit *P, corr. p* ‖ 10 adigeret *C*, adiceret *PC* ‖ 14 dictitare *del. Selling*, ita *coni. Dietsch* ‖ 20 senatu *s. s. P* ‖ 21 probi gratia amauerant *P* ‖ 27 quā *p*, quē *P* ‖ 28 insolentiae *z*, insolentia *PC* ‖ 30 quomodo *PC*, quoque modo *vel* et quomodo *C;* quoquo modo *Mommsenus* ‖ 33 aestuabat *C*, aestimabat *PC*

serat. neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura
agitare, arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua
aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quen-
dam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. ea tempe- 3
state plurimos cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur,
mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro cor-
poris toleraverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque
luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. per 4
eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem
incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere. sed in **25**
eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora
conmiserat. haec mulier genere atque forma, praeterea viro, li- 2
beris satis fortunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psal-
lere saltare elegantius, quam necesse est probae, multa alia, quae
instrumenta luxuriae sunt. sed ei cariora semper omnia quam 3
decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret,
haud facile discerneres; lubido sic accensa, ut saepius peteret
viros quam peteretur. sed ea saepe antehac fidem prodiderat, 4
creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia
praeceps abierat. verum ingenium eius haud absurdum: posse 5
versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli
vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

His rebus conparatis Catilina nihilo minus in proxumum **26**
annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile
se ex voluntate Antonio usurum. neque interea quietus erat,
sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. neque illi tamen 2
ad cavendum dolus aut astutiae deerant. namque a principio 3
consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Cu-
rius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi prode-
deret. ad hoc conlegam suum Antonium pactione provinciae 4
perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se praesidia
amicorum atque clientium occulte habebat. postquam dies co- 5
mitiorum venit et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas
consulibus in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum

---

10 sibi uer *P* || 12 uiro liberis *C*, *Fronto ad Antonin. 2, 6 p. 164 Arus. p. 230*, uiro atque liberis (l beris *P*) *PC*, *Prisc. vol. II p. 286* || 13 fuit *om. Fronto* || psallere saltare *C*, *Macrob. Sat. 3, 14 (2, 10), 5*, psallere et saltare (sal *in ras. p*) *PC*, *Eutych. p. 186 L* || 15 instrumento *P* || 17 libido *PC*, libidine *C*, libidine figurate *p in marg.* || si accensa *P* || 19 obiurauerat *P* || 20 * praecces *P*, praeceps *p* || 22 multus lepus *P* || 27 astitutiae *P* || 29 cansilia *P* || 31 consulibus *PC*, consuli *C*, *del. Dietsch* || in campo *PC*, *om. C*

facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temp-
27 taverat aspera foedaque evenerant. igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit; praeterea alium
2 alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. interea Romae multa simul moliri, consulibus insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent, dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque labore fati-
3 gari. postremo ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat per M. Por-
4 cium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus, docet se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem
28 oppressisset; eum suis consiliis multum officere. igitur perterritis ac dubitantibus ceteris C. Cornelius eques Romanus operam suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de inproviso domi suae inparatum con-
2 fodere. Curius ubi intellegit, quantum periculum consuli inpendeat propere per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enuntiat.
3 ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.
4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat, non nullos ex Sullanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapi-
29 nis nihil reliqui fecerat. ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo consilio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert,
2 iam antea volgi rumoribus exagitatam. itaque quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consu-
3 les nequid res publica detrimenti caperet. ea potestas per senatum more Romano magistratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque ci-

---

6 simul *C*, sibi *P*, simultates *C deteriores* ‖ consulibus *PC*, consuli *C*, *del. Dietsch* ‖ 8 paratique *PC*, que *om. C* ‖ 11 per] penes *Palmerius* ‖ lecam *P* ‖ 20 inprouisu *P*, inprouiso *p* ‖ domi* (*fuit* domu) *P* ‖ 21 periculum *PC*, periculi *C* ‖ 27 nonnullos exillanis *p*, nonnullas (*vel* – is) exulanas *P* ‖ 29 fecerant *p* ‖ 31 man*li P ‖ quantus *p*, quanto *P* ‖ 33 exagitatum *Cortius*

vis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere;
aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est. post 30
paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas
Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat C. Man-
lium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI ka-
lendas Novembris. simul, id quod in tali re solet, alii portenta at- 2
que prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Ca-
puae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur senati decreto 3
Q. Marcius Rex Faesulas Q. Metellus Creticus in Apuliam circum-
que ea loca missi — ei utrique ad urbem imperatores erant, impediti 4
ne triumpharent calumnia paucorum, quibus omnia honesta at-
que inhonesta vendere mos erat —, sed praetores Q. Pompeius 5
Rufus Capuam Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque
permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compa-
rarent. ad hoc, siquis indicavisset de coniuratione, quae contra 6
rem publicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia
centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta, item- 7
que decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera
municipia distribuerentur pro cuiusque opibus, Romae per to-
tam urbem vigiliae haberentur eisque minores magistratus prae-
essent.

Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis facies 31
erat. ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pe-
pererat, repente omnis tristitia invasit: festinare trepidare, neque 2
loco neque homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere
neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. ad hoc 3
mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor insolitus
incesserat, adflictare sese, manus supplices ad caelum tendere,
miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque
deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi 4
praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L.
Paulo. postremo dissimulandi causa aut sui expurgandi, si iurgio 5
lacessitus foret, in senatum venit. tum M. Tullius consul, sive 6
praesentiam eius timens sive ira conmotus, orationem habuit lu-
culentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam edi-

1 summun *p*, suum *P* ‖ 2 nullius *PC*, nulli *C* ‖ 4 man*lium (i *eras.*) *P* ‖ 8 seruire *P* ‖ 9 m'. tullius creticus *Nonii codd. p. 329 Gerl.* ‖ 13 ruffus *P* ‖ 16 remp. fecta *ex* remperfecta *P* ‖ decreuere *post* praemium *add. C*, *om. PC* ‖ et sestertia centum] & (*an* ex?) s. c. (to *sup.* s. c.) *P* ‖ 17 et sest. duc.] & s. ter' ducenta milia *P* ‖ 20 minores *C*, maiores *P* ‖ 31 eadem *om. P*, *s. s. p* ‖ 32 plauscia *P* ‖ 33 aut *C*, ut *P*, ut et *vel* et ut *C* ‖ si *scripsi*: si*t (n *erasa*) *P*, sicut (*vel* sicuti) *C*, si ut *in archetypo fuisse videtur*; si cuius *I. F. Gronovius*, sicubi *Linkerus* ‖ 35 luculentiam *P*

7 dit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimu-
landa omnia, demisso voltu voce supplici postulare a patribus
coepit nequid de se temere crederent; ea familia ortum, ita se
ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet.
ne existumarent sibi patricio homini, cuius ipsius atque maio-
rum pluruma benificia in plebem Romanam essent, perdita re
publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis
8 urbis Romae. ad hoc maledicta alia cum adderet, obstrepere
9 omnes, hostem atque parricidam vocare. tum ille furibundus
'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praeceps agor,
32 incendium meum ruina restinguam.' deinde se ex curia domum
proripuit. ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae con-
suli procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis muni-
tam, optumum factu credens exercitum augere ac prius quam
legiones scriberentur multa antecapere, quae bello usui forent,
nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est.
2 sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat prom-
ptam audaciam, mandat quibus rebus possent opes factionis
confirment, insidias consuli maturent, caedem incendia aliaque
belli facinora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad ur-
bem accessurum.

Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero le-
gatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiuscemodi.
33 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra
patriam cepisse neque quo periculum aliis faceremus, sed uti
corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri egentes vio-
lentia atque crudelitate feneratorum plerique patriae sed omnes
fama atque fortunis expertes sumus. neque cuiquam nostrum
licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum
corpus habere: tanta saevitia feneratorum atque praetoris fuit.
2 saepe maiores uostrum miseriti plebis Romanae decretis suis
inopiae eius opitulati sunt, ac novissume memoria nostra prop-
ter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argen-
3 tum aere solutum est. saepe ipsa plebes aut dominandi studio

2 postulare a patribus coepit *Cz*, postulare patribus coepit *PC*, postulare a patribus c. (*vel* centum *vel* conscriptis) z ‖ 5 estumarent *P et plerique C* ‖ 6 populum R. *Gruterus* ‖ 11 restinguam *Cp*, restingam *P*, extinguam *C* ‖ 12 ipse secum *****oluens (ipse u *eras.*) *P*, ipse secum (*vel* secum ipse) uoluens *C* ‖ 13 praecedebant *P* ‖ 15 multa antecapere *PC*, multo praeuenire antecapere *C deteriores*, multa *del. Cortius* ‖ 27 patriae *PC*, patria *VC* ‖ 28 nostrum cuiquam *V* ‖ 29 ore ma*orum (g *erasa*) *P*, maiorum *p* ‖ 31 uestrum '*sincerissimam scripturam*' *Gellius dicit 20, 5*, uestri, *quod idem in libris superscriptum dicit*, *V et in marg. p*, nostri *PC* ‖ miseriti *PCV*, miserti *vel* miserati *C* ‖ 34 ples *P*

permota aut superbia magistratuum armata a patribus se-
cessit. at nos non imperium neque divitias petimus, quarum 4
rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt,
sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit.
te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis 5
praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis neve no-
bis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, quonam modo
maxume ulti sanguinem nostrum pereamus'. ad haec Q. Marcius 34
respondit, siquid ab senatu petere vellent, ab armis discedant,
Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque mise-
ricordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam
ab eo frustra auxilium petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea op- 2
tumo cuique litteras mittit, se falsis criminibus circumventum,
quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere,
Massaliam in exilium proficisci, non quo sibi tanti sceleris cons-
cius esset, sed uti res publica quieta foret neve ex sua contenti-
one seditio oriretur. ab his longe divorsas litteras Q. Catulus in 3
senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. ea-
rum exemplum infra scriptum est. 'L. Catilina Q. Catulo. egre- 35
gia tua fides re cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fi-
duciam commendationi meae tribuit. quam ob rem defensionem 2
in novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla con-
scientia de culpa proponere decrevi, quam mediusfidius veram
licet cognoscas. iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu
laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non opti-
nebam, publicam miserorum causam pro mea consuetudine sus-
cepi, non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus
solvere possem, at alienis nominibus liberalitas Orestillae suis
filiaeque copiis persolveret: sed quod non dignos homines honore
honestatos videbam meque falsa suspicione alienatum esse sen-
tiebam. hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae 4
dignitatis conservandae sum secutus. plura cum scribere vellem, 5
nuntiatum est vim mihi parari. nunc Orestillam commendo 6
tuaeque fidei trado. eam ab iniuria defendas per liberos tuos ro-
gatus. haveto.'

---

8 maxime *s. s. p* ‖ ulti ** *P* ‖ 9 respondet *z* ‖ 18 oreretur *P* ‖ 19 senatum *P* ‖ 20 l. catilina salutem dicit q. catulo *VP* (*in quo* salutem dicit *s. s.*), salutem dicit *om. uel pro eo substituunt* suo *C* ‖ 21 magnis in meis *PC*, in magnis meis *VC*, in meis magnis *C* ‖ 24 ueram *** licet (ibi *eras.*) *P* ‖ 28 non quin *PVC*, non quia *C* ‖ 29 soluere possem at *scripsi*, soluere non possem et *PVC*, s. n. p. cum et (*vel* sed et) *C* ‖ 34 orestillam tibi commendo *V*

36 Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium in
agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat,
cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium con-
2 tendit. haec ubi Romae comperta sunt, senatus Catilinam et Man-
lium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam
sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium
3 condemnatis. praeterea decernit uti consules dilectum habeant,
Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi
praesidio sit.
4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo ma-
xume miserabile visum est. cui cum ad occasum ab ortu solis
omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae
prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives qui seque
5 remque publicam opstinatis animis perditum irent. namque
duobus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio in-
ductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quis-
quam omnium discesserat: tanta vis morbi ac veluti tabes ple-
37 rosque civium animos invaserat. neque solum illis aliena mens
erat, qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes
2 novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. id adeo more
3 suo videbatur facere. nam semper in civitate quibus opes nul-
lae sunt bonis invident, malos extollunt, vetera odere, nova ex-
optant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque
seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine
4 damno. sed urbana plebes ea vero praeceps erat de multis causis.
5 primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume
praestabant, item alii qui per dedecora patrimoniis amissis, pos-
tremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ei
6 Romam sicut in sentinam confluxerant. deinde multi memo-
res Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senato-
res videbant, alios ita divites ut regio victu atque cultu aetatem
agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat.
7 praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam to-
leraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum o-
tium ingrato labori praetulerat. eos atque alios omnis malum
8 publicum alebat. quo minus mirandum est homines egentis,
malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi consulu-

1 flaminium flammam *optimus ex z, unus ex C* (*in marg.* uel flaccum) ‖ 2 reatinio *P*, reatino *C praeter unum qui* arretino ‖ 5 iudica**t (ui *eras.*) *P* ‖ 6 liceret *ex* licebat *P* ‖ 8 mutaret *P* ‖ 12 domi ** otium (&q; *eras.*) *P* ‖ 17 ac ueluti *Hauptius Philologi vol. III p. 547*, atque uti *PC* ‖ 20 probaba*t (n *eras.*) *P* ‖ 27 qui *PC, om. C* ‖ 33 tolerauerat *ex* tolerabat *P*

isse. praeterea quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona 9
erepta, ius libertatis inminutum erat, haud sane alio animo belli
eventum expectabant. ad hoc quicumque aliarum atque sena- 10
tus partium erant, conturbari rem publicam quam minus valere
ipsi malebant. id adeo malum multos post annos in civitatem re- 11
vorterat. nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus **38**
tribunicia potestas restituta est, homines adulescentes summam
potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere se-
natum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque polli-
citando magis incendere, ita ipsi clari potentesque fieri. contra 2
eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro
sua magnitudine. namque uti paucis verum absolvam, post illa 3
tempora quicumque rem publicam agitavere honestis nominibus,
alii sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas
maxuma foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque po-
tentia certabant. neque illis modestia neque modus contentionis 4
erat: utrique victoriam crudeliter exercebant. sed postquam Cn. **39**
Pompeius ad bellum maritumum atque Mithridaticum missus
est, plebis opes inminutae, paucorum potentia crevit. ei magi- 2
stratus provincias aliaque omnia tenere, ipsi innoxii florentes
sine metu aetatem agere ceterosque iudiciis terrere, quo plebem
in magistratu placidius tractarent. sed ubi primum dubiis rebus 3
novandi spes oblata est, vetus certamen animos eorum adrexit.
quodsi primo proelio Catilina superior aut aequa manu disces- 4
sisset, profecto magna clades atque calamitas rem publicam ob-
pressisset, neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea
uti licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset im-
perium atque libertatem extorqueret. fuere tamen extra coniu- 5
rationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in
eis erat Fulvius senatoris filius, quem retractum ex itinere pa-
rens necari iussit.

Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praece- 6
perat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos
credebat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis,
sed cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret.

---

1 uictoriaę *P* ‖ 4 erant *p*, erat *P* ‖ 5 id adeo *C*, ideo *PC* ‖ 10 incendere *p*, incedere *P* ‖ 12 per illa *z* ‖ 17 sed postquam *om. P*, sed po (*cetera periere abscissa membrana*) *in marg. p* ‖ 21 ceterosque *PC*, que *om. C* ‖ 22 tractarent *ex* tractabant *P* ‖ nouandi *Gruterus*, nouandis *PC* ‖ 23 ablata *P* ‖ 27 ceteris *post* exanguibus *ex C addunt duo* ‖ 28 extorqueret *ex* extolleret *P* ‖ 30 fuluius *PCz*, fului *uel* a. fului *singuli ex z*, A. Fulvius *ex 'antiquis exemplaribus' Popma. cf. Val. Max.* 5, 8, 5 ‖ 35 belli *P*

40 igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum
requirat eosque, si possit, inpellat ad societatem belli, existu-
mans publice privatimque aere alieno obpressos, praeterea, quod
natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium
2 adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, pleris-
que principibus civitatium notus erat atque eos noverat. itaque
sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus
pauca de statu civitatis et quasi dolens eius casum, requirere
3 coepit, quem exitum tantis malis sperarent. postquam illos
videt queri de avaritia magistratuum, accusare senatum quod
in eo auxili nihil esset, miseriis suis remedium mortem expec-
tare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem os-
4 tendam, qua tanta ista mala effugiatis'. haec ubi dixit, Allobroges
in maxumam spem adducti Umbrenum orare ut sui misereretur:
nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidis-
sume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret.
5 ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat
neque aliena consili propter Semproniam. nam tum Brutus ab
6 Roma aberat. praeterea Gabinium arcessit, quo maior auctoritas
sermoni inesset. eo praesente coniurationem aperit, nominat
socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis
animus amplior esset. deinde eos pollicitos operam suam domum
41 dimittit. sed Allobroges diu in incerto habuere quidnam consili
2 caperent. in altera parte erat aes alienum studium belli magna
merces in spe victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia
3 pro incerta spe certa praemia. haec illis volventibus tandem vicit
4 fortuna rei publicae. itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio ci-
vitas plurumum utebatur, rem omnem uti cognoverant aperiunt.
5 Cicero per Sangam consilio cognito legatis praecipit ut stu-
dium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene
polliceantur, dentque operam uti eos quam maxume manufestos
habeant.

42 Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore,
2 item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. namque illi,
quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam
cuncta simul agebant. nocturnis consiliis, armorum atque telo-
rum portationibus, festinando agitando omnia plus timoris
3 quam periculi effecerant. ex eo numero conpluris Q. Metellus

1 allogobrum *P hic et p. 24, 4* ‖ 5 gallio *P* ‖ 6 ciuitatum *PC*, ciuitatium *C* ‖ 12 atego *ex* adeo *P* ‖ 18 ab roma *C*, *Prisc. vol. II p. 66 Prob. p. 150 Serg. in Don. p. 511*, romae *P*, roma *C* ‖ 19 arcescit *P*, accersit *C plerique* ‖ 23 diuini incerto *P* ‖ 24 erat *s. s. P* ‖ 26 ui*cit (n *eras.*) *P* ‖ 29 praecepit *PC*, *correxit Linkerus* ‖ 33 in gallia *s. s. P*

Celer praetor ex senatus consulto causa cognita in vincula con-
iecerat, item in citeriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae
legatus praeerat.

At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniuratio- 43
nis erant, paratis ut videbantur magnis copiis, constituerant
uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset,
L. Bestia tribunus plebis contione habita quereretur de actioni-
bus Ciceronis bellique gravissumi invidiam optumo consuli in-
poneret. eo signo proxuma nocte cetera multitudo coniurationis
suum quisque negotium exequeretur. sed ea divisa hoc modo 2
dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim
simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior adi-
tus ad consulem ceterosque quibus insidiae parabantur fieret;
Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi aggrederetur,
alius autem alium, sed filii familiarum, quorum ex nobilitate
maxuma pars erat, parentis interficerent, simul caede et incen-
dio perculsis omnibus ad Catilinam erumperent. inter haec pa- 3
rata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia socio-
rum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates
conrumpere, facto non consulto in tali periculo opus esse se-
que, si pauci adiuvarent, languentibus aliis impetum in curiam
facturum. natura ferox vehemens manu promptus erat, maxu- 4
mum bonum in celeritate putabat.

Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium cete- 44
ros conveniunt. ab Lentulo Cethego Statilio item Cassio postu-
lant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud
facile eos ad tantum negotium inpelli posse. ceteri nihil suspi- 2
cantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac
paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum eis T. 3
Volturcium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges prius
quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide
societatem confirmarent. ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, 4
quarum exemplum infra scriptum est. 'Quis sim ex eo quem ad 5
te misi cognosces. fac cogites in quanta calamitate sis, et me-
mineris te virum esse. consideres quid tuae rationes postulent.
auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis'. ad hoc mandata 6
verbis dat: cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia
repudiet? in urbe parata esse quae iusserit. ne cunctetur ipse pro-

---

2 citeriore *PC*, ulteriore *Cortius* ‖ 5 uidebatur *PC praeter unum* ‖ constituerant *PC*, constituerat *C* ‖ 6 Carsulanum *Dietschius* ‖ 10 quisque *Cz*, quaeque *PC* ‖ 14 obsideret *ex* obsidet *P* ‖ 20 consulto *C*, consultando *PC* ‖ 26 iurandum * * * * * * * * quod *P* ‖ 27 ad *ex* an *P* ‖ 33 quis *C*, qui *PCV*

45 pius adcedere. his rebus ita actis, constituta nocte qua proficis-
cerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et
C. Pomptino praetoribus imperat ut in ponte Mulvio per insidias
Allobrogum comitatus deprehendant. rem omnem aperit, cuius
gratia mittebantur, cetera, uti facto opus sit, ita agant permittit.
2 illi, homines militares, sine tumultu praesidiis conlocatis, sicuti
3 praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. postquam ad id loci
legati cum Volturcio venerunt et simul utrimque clamor exortus
est, Galli cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt.
4 Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine de-
fendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de salute
sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timi-
dus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit.
46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios consuli
2 declarantur. at illum ingens cura atque laetitia simul occupavere.
nam laetabatur intellegens coniuratione patefacta civitatem peri-
culis ereptam esse, porro autem anxius erat, dubitans in ma-
xumo scelere tantis civibus deprehensis quid facto opus esset:
poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei publicae
3 fore credebat. igitur confirmato animo vocari ad sese iubet Len-
tulum Cethegum Statilium Gabinium itemque Caeparium Ter-
racinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci pa-
4 rabat. ceteri sine mora veniunt, Caeparius paulo ante domo
5 egressus cognito indicio ex urbe profugerat. consul Lentulum,
quod praetor erat, ipse manu tenens [in senatum] perducit,
reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire iubet.
6 eo senatum advocat magnaque frequentia eius ordinis
Volturcium cum legatis introducit, Flaccum praetorem scri-
nium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet.
47 Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid
aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimu-
lare de coniuratione; post ubi fide publica dicere iussus est,
omnia uti gesta erant aperit docetque se paucis ante diebus a
Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire quam
legatos, tantum modo audire solitum ex Gabinio P. Autronium
Ser. Sullam L. Vargunteium, multos praeterea in ea coniura-
2 tione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum dissimulantem co-

---

4 deprȩhendant *ex* reprȩhendant *P* || 6 illi* (s *er.*) *P*, illis *vel* illi *C* || 13 uelut hostibus *ex* ueludostibus *P* || 18 esset *C*, sit *C deteriores*, erat *P* || 21 itemque caeparium *PC*, itemque quendam caeparium *vel* itemque caeparium quendam *C* || caeparius *et* coeparius *promiscue P* || 24 ex urbe *PC*, *om.* *C* || 25 in senatum *del. Cortius* || 36 uargonteium *P* || 37 coarguunt ********* praeter *P*

arguunt praeter litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat, ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri. praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesumum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello
civili cruentum fore. igitur perlectis litteris, cum prius omnes si- 3
gna sua cognovissent, senatus decernit uti abdicato magistratu
Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur. itaque 4
Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus Q. Cornificio Statilius C. Caesari Gabinius M. Crasso Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus erat — Cn. Terentio senatori traduntur.

Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo cupida re- 48
rum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere: veluti ex servitute
erepta gaudium atque laetitiam agitabat. namque alia belli faci- 2
nora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxume calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus 3
erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aie-
bant. is cum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides pu- 4
blica data esset, iussus a consule quae sciret edicere, eadem fere quae Volturcius de paratis incendiis de caede bonorum de itinere hostium senatum docet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius e pe-
riculo eriperentur. sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, homi- 5
nem nobilem, maxumis divitiis summa potentia, alii rem incredibilem rati pars tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant
indicem falsum esse, deque ea re postulant uti referatur. itaque 6
consulente Cicerone frequens senatus decernit, Tarquini indicium falsum videri eumque in vinculis retinendum neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam
rem esset mentitus. erant eo tempore qui existumarent indi- 7

2 sibillinis (il *in ras.*) *P* || 5 bellū *P* || 6 foret *P* || 10 carnificio *P* || statulius *P* || 11 fig**a (ur *er.*) *P* || 13 plebs *eras. in P* || 15 tollere *ex* tolerare *P* || 19 eraut *ex* abent, *ut videtur*, *P* || 21 a*iebant (d *erasa*) *P* || 28 acce*dere (n *er.*) *P* || facilius * e (s *er.*) *P* || 30 incredibilem *s. s.* *P* | 34 iudicium *P*

cium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius appellato
Crasso per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret.
8 alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant, ne Crassus more
suo suscepto malorum patrocinio rem publicam conturbaret.
9 ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam
contumeliam sibi ab Cicerone inpositam.

49 Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque pretio
neque gratia Ciceronem inpellere quivere, uti per Allobroges aut
2 alium indicem C. Caesar falso nominaretur. nam uterque cum
illo gravis inimicitas exercebant: Piso oppugnatus in iudicio pe-
cuniarum repetundarum propter cuiusdam Transpadani suppli-
cium iniustum, Catulus ex petitione pontificatus odio incensus,
quod extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adulescentulo
3 Caesare victus discesserat. res autem opportuna videbatur, quod
is privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus gran-
4 dem pecuniam debebat. sed ubi consulem ad tantum facinus
inpellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque ementiun-
do quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, mag-
nam illi invidiam conflaverant, usque eo ut non nulli equites Ro-
mani, qui praesidi causa cum telis erant circum aedem Concor-
diae, seu periculi magnitudine seu animi mobilitate inpulsi, quo
studium suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex se-
natu Caesari gladio minitarentur.

50 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobrogum et
T. Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia decernuntur,
liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices
atque servitia in vicis ad eum eripiundum sollicitabant, partim
exquirebant duces multitudinum, qui pretio rem publicam ve-
2 xare soliti erant. Cethegus autem per nuntios familiam atque
libertos suos lectos et exercitatos orabat [in audaciam] ut grege
3 facto cum telis ad sese inrumperent. consul ubi ea parari cog-
novit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, con-
vocato senatu refert quid de eis fieri placeat, qui in custodiam

2 potentiae *P* ‖ 7 neque precibus neque gratia neque pretio ciceronem impellere potuere *PC*, neque pretio neque gratia impelli quiuit *Prisc. vol. I p. 539*, neque pretio neque gratia inlici quiuit *imitator Septimius b. Troi. 1, 18*; impellere quiuere *restituit Putschius* ‖ 8 aut per alium *C*, per *om. PC* ‖ 9 nominare.tur *P* ‖ 10 exercebant *PC*, exercebat *pC* ‖ oppugnatus *ex* adpugnantis *P* ‖ 12 *post* petitione *in P septem fere litterae, quarum prima* p *fuit, erasae* ‖ 15 liberalitate *C*, libertate *PC* ‖ 17 singulatim *ex* singillatim *P* ‖ 19 eo *PC*, adeo *C* ‖ 20 aedem *p*, eadem *P* ‖ 28 uicis *ex* uitis *P* ‖ 30 et *s. s. P* ‖ orabat in audaciam *PC*, in audaciam orabat *z*, *quorum unus om.* in audaciam, *eadem delevit Dietschius*

traditi erant. sed eos paulo ante frequens senatus iudicaverat
contra rem publicam fecisse. tum D. Iunius Silanus primus sen- 4
tentiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de eis
qui in custodiis tenebantur et praeterea de L. Cassio P. Furio P.
Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumundum
decreverat isque postea permotus oratione C. Caesaris pedibus
in sententiam Ti. Neronis iturum se dixerat, quod de ea re
praesidiis additis referundum censuerat. sed Caesar, ubi ad eum 5
ventum est, rogatus sententiam a consule huiuscemodi verba
locutus est.

'Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis con- 51
sultant, ab odio amicitia ira atque misericordia vacuos esse decet.
haud facile animus verum providet, ubi illa officiunt, neque quis- 2
quam omnium lubidini simul et usui paruit. ubi intenderis inge- 3
nium, valet: si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet.
magna mihi copia est memorandi, patres conscripti, qui reges 4
atque populi ira aut misericordia inpulsi male consuluerint. sed
ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubidinem animi sui
recte atque ordine fecere. bello Macedonico, quod cum rege 5
Perse gessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae
populi Romani opibus creverat, infida atque advorsa nobis fuit.
sed postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores
nostri, nequis divitiarum magis quam iniuriae causa bellum in-
ceptum diceret, inpunitos eos dimisere. item bellis Punicis om- 6
nibus, cum saepe Carthaginienses et in pace et per indutias mul-
ta nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia
fecere: magis quid se dignum foret quam quid in illos iure fieri
posset quaerebant. hoc item vobis providendum est, patres 7
conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum sce-
lus quam vostra dignitas, neu magis irae vostrae quam famae
consulatis. nam si digna poena pro factis eorum reperitur, no- 8
vom consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia
exuperat, eis utendum censeo quae legibus conparata sunt. pleri- 9
que eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque
magnifice casum rei publicae miserati sunt. quae belli saevitia
esset, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines pueros,
divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati

2 silanus *ex* salinus *P* ‖ 7 quod *PC*, qui *C* ‖ 16 p. c. *s. s. P* ‖ qui *PC*, quae *VC* ‖ 17 consuluerunt *V* ‖ 19 faeccere *ex* facere *P* ‖ 21 atque *PC*, et *p in marg.*, *VC* ‖ 24 dimisere *ex* dicere *P* ‖ 30 neu *PC*, neue *VC* ‖ 31 poena *s. s. P* ‖ 32 inginiū *P* ‖ 33 his utendum *VC*, his *om. P* ‖ 34 sententiam *V* ‖ 36 accederent *P*

quae victoribus conlubuissent, fana atque domos spoliari, caedem
incendia fieri, postremo armis cadaveribus cruore atque luctu
10 omnia compleri. sed, per deos inmortalis, quo illa oratio perti-
nuit? an uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res
11 tanta et tam atrox non permovit, eum oratio accendet. non ita
est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur:
12 multi eas gravius aequo habuere. sed alia aliis licentia est, patres
conscripti. qui demissi in obscuro vitam habent, siquid iracundia
deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares sunt:
qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta
13 cuncti mortales novere. ita in maxuma fortuna minuma licentia
14 est. neque studere neque odisse, sed minume irasci decet. quae
apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crude-
15 litas appellatur. equidem ego sic existumo, patres conscripti,
omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse. sed pleri-
que mortales postrema meminere, et in hominibus inpiis sceleris
16 eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo saevior fuit. D. Si-
lanum virum fortem atque strenuum certo scio quae dixerit
studio rei publicae dixisse neque illum in tanta re gratiam aut
inimicitias exercere: eos mores eamque modestiam viri cognovi.
17 verum sententia eius mihi non crudelis — quid enim in talis
homines crudele fieri potest? — sed aliena a re publica nostra
18 videtur. nam profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane,
19 consulem designatum genus poenae novom decernere. de timore
supervacuaneum est disserere, cum praesertim diligentia clarissu-
20 mi viri consulis tanta praesidia sint in armis. de poena possum
equidem dicere id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem
aerumnarum requiem non cruciatum esse, eam cuncta mortalium
21 mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. sed,
per deos inmortalis, quam ob rem in sententiam non addidisti, uti
22 prius verberibus in eos animadvorteretur? an quia lex Porcia
vetat? at aliae leges item condemnatis civibus non animam eripi
23 sed exilium permitti iubent. an quia gravius est verberari quam
necari? quid autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti
24 facinoris convictos? sin quia levius est, qui convenit in minore

1 conlibuisset *z, codd. Augustini de c. d. 1, 5* ‖ 3 pertimuit *P* ‖ 4 coniuracione faceret (*ex* faret) *P* ‖ 5 permouit *PC*, permouet *p in marg.*, *V* ‖ accendet *PC*, accendit *p in marg.*, *VC* ‖ 8 habent *PC*, agunt *p in marg.*, *VC* ‖ 17 seuior *PC*, seuerior *C* ‖ 20 modestiam *ex* mestitiam *P* ‖ 23 silenae *P* ‖ 25 superuacuaneum *PV*, superuacaneum *p in marg.* ‖ 26 in armis sint *V* ‖ 30 sententiam *PC*, sententia *VC* ‖ 31 in eos uerberibus *V* ‖ aduerteretur (*ex* au.) *P*, anim̄ *in marg. p* ‖ porcio *ex* portia *P* ‖ 32 item de condemnatis *V* ‖ 35 qui* (d *eras.*) *P*, quid *vel* qui *C*

negotio legem timere, cum eam in maiore neglegeris? at enim 25
quis reprehendet, quod in parricidas rei publicae decretum erit?
tempus dies fortuna, cuius lubido gentibus moderatur. illis
merito accidet quidquid evenerit. ceterum vos, patres conscripti, 26
quid in alios statuatis considerate. omnia mala exempla ex rebus 27
bonis orta sunt. sed ubi imperium ad ignaros [eius] aut minus bo-
nos pervenit, novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad in-
dignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Athe- 28
niensibus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tra-
ctarent. ei primo coepere pessumum quemque et omnibus invi- 29
sum indemnatum necare. ea populus laetari et merito dicere fieri.
post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubidinose 30
interficere, ceteros metu terrere: ita civitas servitute obpressa 31
stultae laetitiae gravis poenas dedit. nostra memoria victor Sulla 32
cum Damasippum et alios eiusmodi, qui malo rei publicae cre-
verant, iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines
scelestos et factiosos, qui seditionibus rem publicam exagitaverant
merito necatos aiebant. sed ea res magnae initium cladis fuit. 33
nam uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimen-
tum alicuius concupiverat, dabat operam ut is in proscriptorum
numero esset. ita illi, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, 34
paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis iugulandi fuit quam
Sulla omnis suos divitiis explevit. atque ego haec non in M. Tullio 35
neque his temporibus vereor, sed in magna civitate multa et va-
ria ingenia sunt. potest alio tempore alio consule, cui item ex- 36
ercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc ex-
emplo per senatus decretum consul gladium eduxerit, quis illi
finem statuet aut quis moderabitur? maiores nostri, patres con- 37
scripti, neque consili neque audaciae umquam eguere, neque
illis superbia obstabat quo minus aliena instituta, si modo proba
erant, imitarentur. arma atque tela militaria ab Samnitibus, in- 38
signia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt. postremo
quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum sum-
mo studio domi exequebantur, imitari quam invidere bonis male-
bant. sed eodem illo tempore Graeciae morem imitati verberi- 39

---

1 neglegeris *P*, neglexeris *VC* ‖ 2 erit *ex* erat *P* ‖ 6 bonis *PVC*, domesticis *C deteriores* ‖ ignaros **** (eius *eras.*) *P*, ignaros eius *VC*, ignaros ciues *C* ‖ 18 initium magnae cladis *V* ‖ 19 aut uillam *P s. s.* ‖ aut *post* uestimentum *eras. in P* ‖ 20 is *s. s. P* ‖ 21 fuit *V* ‖ 23 suas diuitias *P* ‖ atque haec ego *V* ‖ 24 multa *ex* illa *P* ‖ 26 manu* (s *er.*) *P* ‖ 31 arma atque tela (tela *ex* talia *P*) militaria *PCV*, arma tela atque militaria *ex C duo* ‖ 34 domi *s. s. P* ‖ 35 Graeciae morem imitati *post* coepere tum (*p. 30, 4*) traiecit *Döderlinus Philologi vol. IX p. 579*

bus animadvortebant in civis, de condemnatis summum suppli-
40 cium sumebant. postquam res publica adolevit et multitudine
civium factiones valuere, circumveniri innocentes, alia huiusce-
modi fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt,
41 quibus legibus exilium damnatis permissum est. hanc ego cau-
sam, patres conscripti, quo minus novom consilium capiamus
42 in primis magnam puto. profecto virtus atque sapientia maior
illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere quam in
43 nobis, qui ea bene parta vix retinemus. placet igitur eos dimitti
et augeri exercitum Catitinae? minume. sed ita censeo, publi-
candas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia,
quae maxume opibus valent, neu quis de eis postea ad senatum
referat neve cum populo agat. qui aliter fecerit, senatum existu-
mare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.'

52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo alius alii
varie adsentiebantur. at M. Porcius Cato rogatus sententiam
huiuscemodi orationem habuit.

2 'Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res atque
pericula nostra considero et cum sententias non nullorum ipse
3 mecum reputo. illi mihi disseruisse videntur de poena eorum,
qui patriae parentibus aris atque focis suis bellum paravere.
res autem monet cavere ab illis magis quam quid in illos sta-
4 tuamus consultare. nam cetera malificia tum persequare, ubi
facta sunt, hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iu-
5 dicia inplores: capta urbe nihil fit reliqui victis. sed, per deos
inmortalis, vos ego appello, qui semper domos villas signa ta-
bulas vostras pluris quam rem publicam fecistis: si ista cuius-
cumque modi sunt quae amplexamini retinere, si voluptatibus
vostris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et capes-
6 site rem publicam. non agitur de vectigalibus neque de socio-
7 rum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est. saepe nu-
mero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, saepe
de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, mul-
8 tosque mortalis ea causa advorsos habeo: qui mihi atque animo
meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alte-
9 rius lubidini malefacta condonabam. sed ea tametsi vos parvi
pendebatis, tamen res publica firma erat, opulentia neglegentiam

1 de *eras. in P* ‖ 3 circumueniri *V*, circumuenire *PC* ‖ 5 ex **** ilium *P* ‖ hanc ego *PC*, ego hanc *VC* ‖ 8 illis *PVC*, in illis *C* ‖ 12 neu quis *PC*, ne quis *p* (*s. s.*) *VC* ‖ 18 mihi alia *PC*, alia mihi *V*, *Servius Fuldensis in Verg. Aen. 1, 13* ‖ 20 illi *ex* ille *P* ‖ disseruisse *ex* deseruisse *P* ‖ 23 tunc *P* ‖ 26 uos ego *PVC*, ego uos *C* ‖ 27 ista *PC*, ita *VC* ‖ 31 dibio *ex* dibia *P* ‖ 35 delicti **** gratiam *P* ‖ 37 penderatis *V*

tolerabat. nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus 10
vivamus, neque quantum aut quam magnuficum imperium populi
Romani sit, sed haec cuiuscumque modi videntur, nostra an no-
biscum una hostium futura sint. hic mihi quisquam mansuetu- 11
dinem et misericordiam nominat. iam pridem equidem nos vera
vocabula rerum amisimus. quia bona aliena largiri liberalitas,
malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in ex-
tremo sita est. sint sane, quoniam ita se mores habent, libera- 12
les ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari; ne
illi sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceleratis par-
cunt, bonos omnis perditum eant. bene et composite C. Caesar 13
paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo falsa
existumans ea quae de inferis memorantur, divorso itinere ma-
los a bonis loca taetra inculta foeda atque formidulosa habere.
itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia 14
in custodiis habendos, videlicet timens ne, si Romae sint, aut a
popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per vim
eripiantur. quasi vero mali atque scelesti tantum modo in urbe 15
et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia,
ubi ad defendundum opes minores sunt. quare vanum equidem 16
hoc consilium est, si periculum ex illis metuit: sin in tanto om-
nium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis
timere. quare cum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo 17
habetote vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniura-
tis decernere. quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus 18
infirmior erit: si paululum modo vos languere viderint, iam om-
nes feroces aderunt. nolite existumare, maiores nostros armis 19
rem publicam ex parva magnam fecisse. si ita res esset, multo 20
pulcherrumam eam nos haberemus, quippe sociorum atque ci-
vium, praeterea armorum atque equorum maior copia nobis quam
illis est. sed alia fuere quae illos magnos fecere, quae nobis 21
nulla sunt, domi industria foris iustum imperium, animus in
consulundo liber neque delicto neque lubidini obnoxius. pro 22
his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem
privatim opulentiam. laudamus divitias sequimur inertiam.
inter bonos et malos discrimen nullum, omnia virtutis prae-

6 uocabulum *P*, uocabula *p* ‖ 8 sita est *VC*, positaē. *P* ‖ 10 sceleratis *PC*, scelestis *p in marg.*, *V* ‖ 14 formidolosa *V*, formi dòlosa *P*, c : du *p in marg.* ‖ 16 si] sit *P* ‖ 20 addefendum *V* ‖ minoresunt *P* ‖ 21 sin in *C*(?), si in *PVC* ‖ 25 attentius *PC*, intentius *p in marg.*, *V* ‖ animus *ex* omnibus *P* ‖ 26 paululum *PC*, paulum *VC* ‖ 28 res *PVC*, *om. ex C deteriores pauci et Augustin. c. d. 5, 12* ‖ 36 discrimen nullum *PVC*, *Augustin. l. c.*, nullum discrimen (*vel* discrimen nullum) est *C*

23 mia ambitio possidet. neque mirum. ubi vos separatim sibi
quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae
aut gratiae servitis, eo fit ut impetus fiat in vacuam rem publi-
24 cam. sed ego haec omitto. coniuravere nobilissumi cives pa-
triam incendere, Gallorum gentem infestissumam nomini Romano
ad bellum arcessunt. dux hostium cum exercitu supra caput est.
25 vos cunctamini etiam nunc et dubitatis, quid intra moenia de-
26 prensis hostibus faciatis? misereamini censeo, — deliquere ho-
mines adulescentuli per ambitionem — atque etiam armatos di-
27 mittatis, ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma
28 ceperint, in miseriam convortat. scilicet res ipsa aspera est, sed
vos non timetis eam. immo vero maxume. sed inertia et molli-
tia animi alius alium expectantes cunctamini, videlicet dis inmor-
talibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis peri-
29 culis servavere. non votis neque suppliciis muliebribus auxilia
deorum parantur: vigilando agundo bene consulundo prospera
omnia cedunt. ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequi-
30 quam deos inplores: irati infestique sunt. apud maiores nostros
A. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra
31 imperium in hostem pugnaverat, necari iusssit, atque ille egre-
gius adulescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit.
32 vos de crudelissumis parricidis quid statuatis cunctamini? vide-
33 licet cetera vita eorum huic sceleri obstat. verum parcite digni-
tati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut homini-
bus umquam ullis pepercit. ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi
34 iterum patriae bellum fecit. nam quid ego de Gabinio Statilio
Caepario loquar? quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non
35 ea consilia de re publica habuissent. postremo, patres cons-
cripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa
re corrigi, quoniam verba contemnitis. sed undique circumventi
sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget, alii intra moenia
atque in sinu urbis sunt hostes, neque parari neque consuli
36 quicquam potest occulte: quo magis properandum est. quare

---

3 seru**tis *P*, seruttis (t *pri. in ras.*) *V* ‖ 6 arcessunt *PC*, accersunt *p in marg.*, *V* ‖ 7 etiamnum *V* ‖ deprensis *PVC*, deprehensis *vel* adprehensis *C* ‖ 8 misereamini *PC*, miseremini *VC* ‖ 11 conuertat *PVC*, conuertatur *C* ‖ 13 immortalibus *ex* inmortalis *P* ‖ 15 neque *VC*, atque *C*, neque *ex* atque *P* ‖ 16 prospera omnia *PC*, prospere omnia *VC*, omnia prospera *vel* omnia prospere *ex C deteriores* ‖ 19 aulus (*sic P*, Ã. *V*) *PVC*, t. *vel* g. *z* ‖ 23 uerum *C*, uero *PVC* ‖ 24 aut *PC*, atque *p in marg.*, *VC* ‖ 26 iterum *PVC*, iterum iam *C* ‖ statilio gabinio *V* ‖ 29 mehercule* (s *eras.*) *P* ‖ 31 faucibus (*vel* in faucibus) italiae urget *z*, in faucibus Etruriae agit *Linkerus Emend. Sall. p. 18* ‖ 32 in sinu urbis *PC*, urbis *om. V*: in senatu *Linkerus l. c.* ‖ 33 potest occulte *PC*, occulte potest *VC*

ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium res pu-
blica in maxuma pericula venerit, eique indicio T. Volturci et
legatorum Allobrogum convicti confessique sint caedem incen-
dia aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis patriamque
paravisse, de confessis sicuti de manufestis rerum capitalium
more maiorum supplicium sumundum.'

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque senatus 53
magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad caelum
ferunt, alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus atque
magnus habetur, senati decretum fit, sicuti ille censuerat.

Sed mihi multa legenti multa audienti, quae populus Ro- 2
manus domi militiaeque mari atque terra praeclara facinora fe-
cit, forte lubuit adtendere, quae res maxume tanta negotia su-
stinuisset. sciebam saepe numero parva manu cum magnis le- 3
gionibus hostium contendisse. cognoveram parvis copiis bella
gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam
toleravisse, facundia Graecos gloria belli Gallos ante Romanos
fuisse. ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egre- 4
giam virtutem cuncta patravisse eoque factum uti divitias pau-
pertas, multitudinem paucitas superaret. sed postquam luxu at- 5
que desidia civitas conrupta est, rursus res publica magnitudine
sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat ac, sicuti
effeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam Ro-
mae virtute magnus fuit. sed memoria mea ingenti virtute di- 6
vorsis moribus fuere viri duo M. Cato et C. Caesar: quos quo-
niam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin
utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.
igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere, magni- 54
tudo animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar benificiis ac 2
munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. ille
mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas di-
gnitatem addiderat. Caesar dando sublevando ignoscundo, Cato 3
nihil largiundo gloriam adeptus est. in altero miseris perfugium
erat, in altero malis pernicies. illius facilitas, huius constantia
laudabatur. postremo Caesar in animum induxerat laborare, vi- 4

1 ego ita *PVC*, ita ego *C*, ego *del. Sellingius* ‖ 2 maxuma] sū|ma *V* ‖ 5 defessis (c̄ *sup.* de) *P* ‖ 9 f*erunt (u *er.*) *P* ‖ uocant ** (es *er.*) *P* ‖ 9 senat* (i *er.*) *P* ‖ 10 illecon si**erat (*fuit* sumerat) *P* ‖ 13 fore (*s. s.* t) *P* ‖ 21 magnitudine sua *ex* magnitudinis suę *P* ‖ 22 sicuti *PC*, ueluti *ex C pauci* ‖ effeta parente *z*, effeta parentum *PC quae frustra defendit I. F. Gronovius Observ. 1, 2* ‖ 27 possem *C*, possum *PC* ‖ 28 aestas *P*

gilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare
quod dono dignum esset, sibi magnum imperium exercitum bel-
5 lum novom exoptabat, ubi virtus enitescere posset. at Catoni
6 studium modestiae decoris sed maxume severitatis erat. non
divitiis cum divite neque factione cum factioso, sed cum stre-
nuo virtute cum modesto pudore cum innocente abstinentia
certabat, esse quam videri bonus malebat: ita quo minus pete-
bat gloriam, eo magis illum sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit,
consul optumum factu ratus noctem quae instabat antecapere,
nequid eo spatio novaretur, triumviros quae [ad] supplicium po-
2 stulabat parare iubet, ipse praesidiis dispositis Lentulum in car-
3 cerem deducit. idem fit ceteris per praetores. est in carcere lo-
cus quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad lae-
4 vam, circiter duodecim pedes humi depressus. eum muniunt
undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta,
sed incultu tenebris odore foeda atque terribilis eius facies est.
5 in eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum
6 capitalium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. ita
ille patricius ex gente clarissuma Corneliorum, qui consulare
imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exi-
tium vitae invenit. de Cethego Statilio Gabinio Caepario eo-
dem modo supplicium sumptum est.

56 Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et
2 ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, co-
hortis pro numero militum complet, deinde, ut quisque volun-
tarius aut ex sociis in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac
brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio
3 non amplius duobus milibus habuisset. sed ex omni copia circiter
pars quarta erat militaribus armis instructa, ceteri, ut quemque
casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis porta-
4 bant. sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per
montis iter facere, modo ad urbem modo in Galliam vorsus ca-

---

8 eo magis illum assequebatur *PC, quorum aliquot* illam, *unus* sequebatur *exhibent*; eo illum magis sequebatur *Augustin. c. d. 5, 12*; e. m. illa sequebatur *unus ex z* ‖ 9 senatus *s. s. P.* ‖ 10 facturatus *ex* facturus *P* ‖ antecapere ******** ne *P* ‖ 11 triumuiros quae ad supplicium postolabat parare (*ex* parere) *P et sic fere C* (*nisi quod in paucis* ad *erasum vel s. s., in uno* postulabant) ‖ 12 in *s. s.* (*eras.* ad) *P* ‖ 14 ascenderis *PC*, descenderis *z*, escenderis *Palmerius* ‖ 16 iuncta *PC*, uincta *C* ‖ 17 incultu *PC*, inculta *C* ‖ odere *P* ‖ 18 lo***cũ *P* (o *fuit* a?) ‖ lentulus uindices *C*, lentulus et indices *P*, lentulus per indices *deteriores ex C* ‖ 20 corneliorum *ex* cornelia (*vel* – iũ?) *P* ‖ 33 in galliam *Prisc. vol. II p. 524*, in *om. PC praeter deteriores qui* in *vel* ad *habent*

stra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat
prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii in-
cepta patravissent. interea servitia repudiabat, cuius initio ad eum 5
magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul
alienum suis rationibus existumans videri causam civium cum
servis fugitivis communicavisse. sed postquam in castra nuntius 57
pervenit Romae coniurationem patefactam, de Lentulo et Ce-
thego ceterisque, quos supra memoravi, supplicium sumptum,
plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum
studium inlexerat, dilabuntur, reliquos Catilina per montis as-
peros magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo con-
silio, uti per tramites occulte perfugeret in Galliam Transalpi-
nam. at Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno 2
praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae
supra diximus Catilinam agitare. igitur ubi iter eius ex perfu- 3
gis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radicibus mon-
tium consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. ne- 4
que tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu
locis aequioribus expeditus [in fuga] sequeretur. sed Catilina 5
postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in
urbe res advorsas, neque fugae neque praesidi ullam spem, op-
tumum factu ratus in tali re fortunam belli temptare, statuit cum
Antonio quam primum confligere. itaque contione advocata 6
huiuscemodi orationem habuit.

'Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, 58
neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido exercitum
oratione imperatoris fieri. quanta cuiusque animo audacia na- 2
tura aut moribus inest, tanta in bello patere solet. quem neque
gloria neque pericula excitant, nequiquam hortere: timor animi
officit. sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti 3
causam mei consili aperirem. scitis equidem, milites, socordia 4
atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit
quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam pro-
ficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta 5
mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, unus ab urbe 6
alter a Gallia obstant. diutius in his locis esse, si maxume
animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet.

---

1 sperabat *PC*, sperans *C* ‖ 5 uideri *s. s. P* ‖ 7 de*lentulo *P* ‖ 11 pistoriensem *P* ‖ 16 cognouit ****** | castra *P* ‖ 19 expeditus in fuga *z*, expeditos in fuga *PC*, *Prisc. vol. II p. 342* (in fugam *pauci codd. Sall. et Prisc.*), in fuga *delevi* ‖ 20 uidet montibus *s. s. P* ‖ 22 factu ratus *ex* facturus *P* ‖ 32 quantum *P* ‖ 34 nequiuerim *ex* nequiueram *P* ‖ quo loco *PVC*, quo in loco *C*

7 8 quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. qua propter
vos moneo uti forti atque parato animo sitis et, cum proe-
lium inibitis, memineritis vos divitias decus gloriam, praeterea
9 libertatem atque patriam in dextris vostris portare. si vincimus,
omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque
coloniae patebunt: si metu cesserimus, eadem illa advorsa fient,
10 neque locus neque amicus quisquam teget quem arma non texerint.
11 praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impen-
det: nos pro patria pro libertate pro vita certamus, illis super-
12 vacuaneum est pro potentia paucorum pugnare. quo audacius
13 adgrediamini memores pristinae virtutis. licuit vobis cum sum-
ma turpitudine in exilio aetatem agere, potuistis non nulli Ro-
14 mae amissis bonis alienas opes expectare: quia illa foeda atque
15 intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. si haec re-
linquere voltis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum
16 mutavit. nam in fuga salutem sperare, cum arma, quibus cor-
17 pus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero dementia est. semper
in proelio eis maxumum est periculum, qui maxume timent, au-
18 dacia pro muro habetur. cum vos considero, milites, et cum
19 facta vostra aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus
aetas virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae
20 etiam timidos fortis facit. nam multitudo hostium ne circumve-
21 nire queat, prohibent angustiae loci. quodsi virtuti vostrae fortuna
inviderit, cavete inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti
pecora trucidemini quam virorum more pugnantes cruentam
atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.'

59 Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere iubet
atque instructos ordines in locum aequom deducit. dein remo-
tis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus am-
plior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit.
2 nam uti planities erat inter sinistros montis et ab dextra rupe
aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in
3 subsidio artius conlocat. ab eis centuriones omnis, lectos et evo-
catos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque arma-
tum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextra, Faesula-
num quendam in sinistra parte curare iubet. ipse cum libertis
et calonibus propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C.

---

5 commeatus *ex* commeandus *P* ‖ 6 sin *Kritzius* ‖ 7 tegit *V* ‖ 8 impendet *ex* impendit *V* ‖ 10 pro potentia paucorum pugnare *PC*, pugnare pro potentia paucorum *VC* ‖ 11 adgrediamini *PC*, adgredimini *VC* ‖ nimemores *P* ‖ nobis *PC*, uobis *VC* ‖ 18 eis *om. pauci ex C* ‖ est] ẽẽ *P* (*corr. ex* est?) ‖ 23 angustię *in ras. P* ‖ uirtuti *ex* uirtute *PV* ‖ 24 cauete inulti *PC*, cauete ne inulti *CV* ‖ 31 dextera *PC*, dextra *C* ‖ 37 calonibus *zC*(?), colonibus *PC*, colonis *C* ‖ adsistit *p*, adstitit *P*

Marius in exercitu habuisse dicebatur. at ex altera parte C. An- 4
tonius pedibus aeger, quod proelio adesse nequibat, M. Petreio
legato exercitum permittit. ille cohortis veteranas, quas tumul- 5
tus causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in
subsidiis locat. ipse equo circumiens unum quemque nomi-
nans appellat hortatur, rogat ut meminerint se contra latrones
inermis pro patria pro liberis pro aris atque focis suis certare.
homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut prae- 6
fectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fue-
rat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea conme-
morando militum animos accendebat.

Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum **60**
dat, cohortis paulatim incedere iubet. idem facit hostium exerci-
tus. postquam eo ventum est, unde a ferentariis proelium conmitti 2
posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt: pila
omittunt, gladiis res geritur. veterani pristinae virtutis memo- 3
res comminus acriter instare, illi haud timidi resistunt: ma-
xuma vi certatur. interea Catilina cum expeditis in prima acie 4
vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere,
omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: stre-
nui militis et boni imperatoris officia simul exequebatur. Petre- 5
ius, ubi videt Catilinam contra ac ratus erat magna vi tendere,
cohortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturba-
tos atque alios alibi resistentes interficit. deinde utrimque ex
lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis 6
pugnantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum 7
paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae digni-
gnitatis in confertissumos hostis incurrit ibique pugnans confo-
ditur.

Sed confecto proelio tum vero cerneres, quanta audacia **61**
quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. nam fere 2
quem quisque vivos pugnando locum ceperat, eum amissa anima
corpore tegebat. pauci autem, quos medios cohors praetoria dis- 3
iecerat, paulo divorsius sed omnes tamen advorsis volneribus

---

3 *inter* permittit *et* ille *in P iterantur verba* ille cohortes u. q. t. c. c. i. f. p eos (*sic*) exercitum permittit, *delevit manus prima* ‖ tumultus *PC*, *nisi quod unus* tumulti ‖ 6 contra ***** latrones inermos *P* ‖ 14 a ferentariis *C Non. p. 554*, a *om. PC* ‖ 15 posset *Cp*, possit *PC* ‖ 17 comminus *ex* comminis *P* ‖ 18 ui certatur *ex* uirtute *P* ‖ 19 arcessere *P* (*ex* arcescere) *C*, accersere *C* ‖ 22 ui tendere *PC*, ui contendere *C* ‖ 25 fessulanus *P* ‖ 26 catilina *om. PC*, *s. lin. post* postquam *vel post* uidet *vel in marg. addunt C* ‖ 27 relictum *ex* reliqum *P* ‖ 33 praeteria *P*

4 conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera
repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam
5 habuerat vivos, in voltu retinens. postremo ex omni copia ne-
que in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est:
6 7 ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. neque ta-
men exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam
adeptus erat. nam strenuissumus quisque aut occiderat in proe-
8 lio aut graviter volneratus discesserat. multi autem, qui e ca-
stris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia
cadavera amicum alii pars hospitem aut cognatum reperie-
9 bant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent.. ita varie per
omnem exercitum laetitia maeror luctus atque gaudia agita-
bantur.

---

1 conciderant] *ex Sallustio Charisius p. 159 Diomedes p. 333 haec habent* alis alibi stantes ceciderunt sed omnes tamen aduorsis uolneribus conciderunt (conciderunt *om. excerpta Bobiensia*): *sed vereor ne ex verbis c. 60, 5 haec conflata sint* ‖ 5 iuxta *om. P* ‖ 8 qui e *ex* quae *P* ‖ 13 C. SALLVSTII CRISPI BELLVM CATILINĘ EXPLICIT INCIPIT BELLVM IVGVRTHINṼ *P*

C. SALLUSTI CRISPI

DE BELLO IUGURTHINO

LIBER.

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod inbe- 1
cilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur. nam 2
contra reputando neque maius aliud neque praestabilius inve-
nias magisque naturae industriam hominum quam vim aut
tempus deesse. sed dux atque imperator vitae mortalium ani- 3
mus est. qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pol-
lens potensque et clarus est neque fortuna eget, quippe probi-
tatem industriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere
cuiquam potest. sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et vo- 4
luptates corporis pessum datus est, perniciosa lubidine paulisper
usus, ubi per socordiam vires tempus ingenium diffluxere, natu-
rae infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad ne-
gotia transferunt. quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura 5
esset, quanto studio aliena ac nihil profutura multaque etiam
periculosa petunt, neque regerentur magis quam regerent casus
et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni
fierent. nam uti genus hominum conpositum ex corpore et **2**
anima est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia
alia animi naturam secuntur. igitur praeclara facies, magnae di- 2
vitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia huiuscemodi brevi dila-

---

7 quippe *PC*, quippe quae *C* ‖ 10 perneciosa *ex* perniciosa (*sic saepius*) *P* ‖ 12 quisque *C*, quique *PC* ‖ auctores *C*, actores *PC* ‖ 14 multaque *PC*, multumque *C Augustinus Epist. 153, 22* ‖ 15 periculosa *PC*, perniciosa *unus ex z*, periculosa ac perniciosa *Augustinus l. c.* ‖ 17 hominum *PC*, humanum *C deteriores* ‖ compositū *ex* compositus *P* ‖ 20 omnia huiuscemodi *PC*, huiuscemodi omnia *C* ‖ dilabuntur *ex* dilabantur *P*

buntur, at ingeni egregia facinora sicuti anima inmortalia sunt.
3 postremo corporis et fortunae bonorum ut initium sic finis est
omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus inconruptus
aeternus rector humani generis agit atque habet cuncta neque
4 ipse habetur. quo magis pravitas eorum admiranda est, qui de-
diti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, cete-
rum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura
mortalium est, incultu atque socordia torpescere sinunt, cum
praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa
claritudo paratur.

3 Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis cura
rerum publicarum minume mihi hac tempestate cupiunda viden-
tur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per
2 fraudem [iis] fuit, tuti aut eo magis honesti sunt. nam vi qui-
dem regere patriam aut parentes, quamquam et possis et delicta
corrigas, tamen inportunum est, cum praesertim omnes rerum
3 mutationes caedem fugam aliaque hostilia portendant. frustra
autem niti neque aliud se fatigando nisi odium quaerere, extre-
mae dementiae est. nisi forte quem inhonesta et perniciosa lubido
tenet potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in pri-
2 mis magno usui est memoria rerum gestarum. cuius de virtute
quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne per insolentiam
3 quis existumet memet studium meum laudando extollere. atque
ego credo fore qui, quia decrevi procul a re publica aetatem
agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant,
certe quibus maxuma industria videtur salutare plebem et con-
4 viviis gratiam quaerere. qui si reputaverint, et quibus ego tem-
poribus magistratus adeptus sim et quales viri idem adsequi
nequiverint et postea quae genera hominum in senatum per-
venerint, profecto existumabunt me magis merito quam igna-
via iudicium animi mei mutavisse maiusque commodum ex otio
5 meo quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum. nam
saepe ego audivi Q. Maxumum P. Scipionem, praeterea civitatis
nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, cum maiorum imagi-
nes intuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem ac-

---

5 qui *ex* quae *P* ‖ 14 iis *P* (pro eis sic Δ *in marg. p*) *C*, is *vel* uis *vel* ius *C*, *del. Dietschius* ‖ fuit uti tuti aut *PC* (*quorum optimus* uti *et s. s.* tuti), fuit tuti aut *vel* fuit utique tuti aut *C*: *apparet* uti *iteratione proximi vocabuli ortum esse* ‖ 17 portendant *ex* propendant *P* ‖ 20 gratificari *ex* letificari *P* ‖ 26 tamq; utili *ex* tam utili *P* ‖ 29 magistratū• (s *er.*) *P*, magistratum *vel* magistratus *C* ‖ sim *PC*, sum *C*

cendi. scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in 6
sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egre-
giis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus
eorum famam atque gloriam adaequaverit. at contra quis est 7
omnium eis moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate
neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines
novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire,
furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia
et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus atque 8
alia omnia huiuscemodi per se ipsa clara et magnufica sint, ac
non perinde habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est.
verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum 9
piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iu- **5**
gurtha rege Numidarum gessit, primum quia magnum et atrox
variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobili-
tatis obviam itum est. quae contentio divina et humana cuncta 2
permiscuit eoque vecordiae processit, ut studiis civilibus bellum
atque vastitas Italiae finem faceret. sed priusquam huiuscemodi 3
rei initium expedio pauca supra repetam, quo ad cognoscundum
omnia inlustria magis magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal 4
post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxume adtri-
verat, Masinissa rex Numidarum in amicitiam receptus a P. Sci-
pione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et
praeclara rei militaris facinora fecerat. ob quae victis Carthagi-
niensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late
imperium valuit, populus Romanus quascumque urbis et agros
manu ceperat, regi dono dedit. igitur amicitia Masinissae bona 5
atque honesta nobis permansit. sed imperi vitaeque eius finis
idem fuit. dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale 6
et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Adherbalem et Hiemp- 7
salem ex sese genuit Iugurthamque filium Mastanabalis fratris,
quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dere-
liquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

Qui ubi primum adolevit, pollens viribus decora facie sed **6**
multo maxume ingenio validus, non se luxu neque inertiae

---

4 adaequauerit *PC*, adaequarit *C* || 6 contenda*t (n *eras.*) *P* || 9 proinde *C*, perinde *PC* || 11 qui ea *ex* quia *P* || 16 dehinc *PC*, dein *pC* || nobilitatis *in marg.* *P* || 17 obuiam itum *ex* obuiatum *P* || 20 expedio *PC*, expediam *C* || 26 carthaginiensibus *ex* carthaginiensis *P* || 27 siface *ex* sifaci** *P* || 32 gulussa *ex* galussa *P* || hiemsalem *P* || 34 hortus *ex* ortum *P* || 37 luxu *C*, *Fronto p. 162 Diomed. p. 341*, luxui *PC*, luxuriae *Macrob. de diff. 19, 29*

conrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare
iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum ómnis gloria an-
teiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in
venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis fe-
2 rire, plurumum facere minumum ipse de se loqui. quibus rebus
Micipsa, tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugur-
thae regno suo gloriae fore, tamen postquam hominem adules-
centem exacta sua aetate et parvis liberis magis magisque cres-
cere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum
3 animo suo volvebat. terrebat eum natura mortalium avida im-
peri et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea oppor-
tunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe
praedae transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugur-
tham accensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne
7 qua seditio aut bellum oriretur anxius erat. his difficultatibus
circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis opprimi
posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha
manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiec-
2 tare periculis et eo modo fortunam temptare. igitur bello Nu-
mantino Micipsa, cum populo Romano equitum atque peditum
auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium
saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in His-
3 paniam mittebat. sed ea res longe aliter ac ratus erat evenit.
4 nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam
P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem ho-
stium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestis-
sume parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam clari-
tudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numan-
5 tinis maxumo terrori esset. ac sane, quod difficillumum in primis
est, et proelio strenuus erat et bonus consilio, quorum alterum
ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre
6 plerumque solet. igitur imperator omnis fere res asperas per
Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies
amplecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum
7 frustra erat. huc adcedebat munificentia animi et ingeni soller-
tia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniun-
xerat.

8 Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi atque
nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi

---

2 iaculari equitare *Macr. Diom.* (*sic cod. B,* iaculari *om. codd. AM*) *ll. cc.* ‖ gloria *om. Diom. l. c.* ‖ 3 esset *P* ‖ 5 facere et minimum *PC praeter unum,* et *om. Fronto et Macrob. ll. cc.* ‖ 11 oportunitas *ex* oportunitatis *P*

domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iu-
gurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Mi-
cipsa rex occidisset, fore uti solus imperi Numidiae potiretur:
in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. sed post- 2
quam Numantia deleta P. Scipio dimittere auxilia et ipse revorti
domum decrevit, donatum atque laudatum magnufice pro conti-
one Iugurtham in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut
potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret
neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod
multorum esset. si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et
gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret, suamet
ipsum pecunia praecipitem casurum. sic locutus cum litteris 9
eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia haec erat.
'Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit, quam 2
rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob merita sua carus est:
ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitemur.
tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. en habes virum di-
gnum te atque avo suo Masinissa.' igitur rex ubi ea, quae fama 3
acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute
tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beni-
ficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit et testa-
mento pariter cum filiis heredem instituit. sed ipse paucos post 4
annos morbo atque aetate confectus cum sibi finem vitae adesse
intellegeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiem-
psale filiis dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse.

'Parvom ego, Iugurtha, te amisso patre sine spe sine opi- 10
bus in regnum meum accepi, existumans non minus me tibi quam
liberis, si genuissem, ob benificia carum fore. neque ea res falsum
me habuit. nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissu- 2
me rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti
tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti. in
Hispania nomen familiae renovatum est. postremo, quod difficil-
lumum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. nunc, quoniam 3
mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem
moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, benifi-
cio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere
quam sanguine coniunctos retinere. non exercitus neque thesauri 4

3 imperii *PC*, imperio *C* || 7 abduxit *C*, adduxit *PC* || 11 suam et ipsum pecuniam *PC* || 15 certo *PVC*, certe *C* || 16 et populo romano *PVC*, populoque romano *C* || ope** *P* || 17 en *C*, *om.* *PV* || 19 cum *C*, tum *PC* || 23 finem *s. s.* *P* || 26 ego iugurtha te *PC*, ego te iugurtha *VC* || 27 regnum meum *PV*, meum regnum *C* || 28 liberis *del.* *Ursinus* || 30 onerauisti *V* || 34 uitae finem *V* || 35 te *PVC*, *om.* *C* || 37 the*sauri (*eras.* n) *V*

praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere ne-
5 que auro parare queas: officio et fide pariuntur. quis autem ami-
cior quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis
6 hostis fueris? equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni
eritis, sin mali, inbecillum. nam concordia parvae res crescunt,
7 discordia maxumae dilabuntur. ceterum ante hos te, Iugurtha,
qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere
decet. nam in omni certamine qui opulentior est, etiamsi accipit
8 iniuriam, tamen quia plus potest, facere videtur. vos autem,
Adherbal et Hiempsal, colite observate talem hunc virum, imi-
tamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse
videar quam genuisse.'

11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et
ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne re-
2 spondit. Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi more
regio iusta magnufice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut
3 inter se de cunctis negotiis disceptarent. sed Hiempsal, qui mi-
numus ex illis erat, natura ferox et iam antea ignobilitatem Iu-
gurthae, quia materno genere inpar erat, despiciens, dextra Ad-
herbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas ho-
4 nori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen ut aetati concederet fa-
5 tigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. ibi cum
multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias
res iacit, oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi:
nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo
6 valuisse. tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum
illum tribus proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse.
7 quod verbum in pectus Iugurthae altius quam quisquam ratus
8 erat descendit. itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri
parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per
9 dolum caperetur. quae ubi tardius procedunt neque lenitur ani-
mus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi,
propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi
2 singulis constitui. itaque tempus ad utramque rem decernitur,
sed maturius ad pecuniam distribuendam. reguli interea in loca
3 propinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal in op-
pido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proxumus lictor

3 tuis *ex* tuus *P* ‖ 7 qui aetate *ex* quia etate *P* ‖ 10 colite et obseruate *C, Prisc. vol. II p. 455*, et *om. PVC* ‖ 11 et intuemini *Prisc. l. c.* ‖ 16 iusta *p*, iuste *P* ‖ 18 forox *P* ‖ 24 iacit *PC*, ait *C* ‖ 26 sibi *ex* simul *P* ‖ 27 illum his tribus *pauci C* ‖ adoptatione *PC*, adoptione *C*, *del. Dietschius* ‖ 37 proprinqua tehssauris *P* ‖ 38 thyrmida *P*

Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat. quem ille casu
ministrum oblatum promissis onerat inpellitque, uti tamquam
suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret — nam
verae ad Hiempsalem referebantur — ceterum, ubi res postularet,
se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi 4
conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit.
qui postquam in aedis inrupere, divorsi regem quaerere, dor- 5
mientis alios alios occursantis interficere, scrutari loca abdita,
clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere, cum interim
Hiempsal reperitur occultans se tugurio mulieris ancillae, quo
initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius,
uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi di- 13
volgatur. Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant,
metus invadit. in duas partis discedunt Numidae: plures Adher-
balem secuntur, sed illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha 2
quam maxumas potest copias armat, urbis partim vi alias vo-
luntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat.
Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent 3
de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum
parabat armis contendere. sed ubi res ad certamen venit, victus 4
ex proelio profugit in provinciam ac deinde Romam contendit.
tum Iugurtha patratis consiliis, postquam omnis Numidiae potie- 5
batur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum
Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in avaritia no-
bilitatis et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum 6
auro et argento multo Romam legatos mittit, quis praecipit, pri-
mum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos ad-
quirant, postremo quaecumque possint largiundo parare ne cun-
ctentur. sed ubi Romam legati venere et ex praecepto regis ho- 7
spitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pol-
lebat, magna munera misere, tanta conmutatio incessit, ut ex
maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret.
quorum pars spe alii praemio inducti singulos ex senatu am- 8
biundo nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. igitur ubi 9
legati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum
Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi prae- 14

---

3 suam *PC*, sua *C*, *Gruterus* ‖ 4 referabantur *P* ‖ 7 *irrumpere (i *in ras.*) *P* ‖ 8 alios *alterum s. s. P* ‖ 13 breui *PC*, breui tempore *C* ‖ 21 sperabat *Nonius p. 259* ‖ 23 omni (*super* i *rasura*) numidia* (*e eras.*) *P*, omnis numidiae *vel* omni numidia *C* ‖ 27 romam legatos *PC*, legatos romam *C* ‖ praecipit *C*, praecepit *PC* ‖ 32 numera *ex* numere *P*

cepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem existuma-
rem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos esse; simul
eniterer domi militiaeque quam maxumo usui esse populo Ro-
mano, vos mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem: si ea
fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias munimenta regni
2 me habiturum. quae cum praecepta parentis mei agitarem, Iu-
gurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissumus, con-
tempto imperio vostro Masinissae me nepotem et iam ab stirpe
socium atque amicum populi Romani regno fortunisque omnibus
3 expulit. atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum
venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum meorum
benificia possem a vobis auxilium petere, ac maxume deberi mihi
benificia a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si
4 desideranda erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum tuta
per se ipsa probitas est, neque mihi in manu fuit Iugurtha qua-
lis foret, ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod mihi
5 miserrumum est, cogor prius oneri quam usui esse. ceteri reges
aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis dubiis
rebus societatem vostram adpetiverunt. familia nostra cum po-
pulo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tem-
6 pore magis fides eius quam fortuna petunda erat. quorum pro-
geniem vos, patres conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae
7 frustra a vobis auxilium petere. si ad impetrandum nihil causae
haberem praeter miserandam fortunam, quod paulo ante rex ge-
nere fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis inops,
alienas opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani pro-
hibere iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere.
8 verum ego eis finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus
Romanus dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere
Syphacem et Carthaginiensis. vostra benificia mihi erepta sunt,
9 patres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis. eheu me mi-
serum! hucine, Micipsa pater, benificia tua evasere ut, quem tu
parem cum liberis tuis regnique participem fecisti, is potissumum
stirpis tuae extinctor sit? numquamne ergo familia nostra quieta
10 erit? semperne in sanguine ferro fuga vorsabitur? dum Cartha-
ginienses incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes
ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. postquam
illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis

---

4 adfinium loco *Vz*, in adfinium locum *PC*, in adfinium loco *C* || 5 exercitus *V* || 12 possem *unus ex C m. 1*, posse me *PC*, posse *V* || 14 sed] se *P* || 15 in *om. P* || 19 familia* (m *eras.*) *P* || 27 per** scelus (se *er.*) *P* || 29 explere* siphacem (*corr.* expulere) *P* || 33 tuis *om. V* || is] id *V* || 34 ne *om. V*, *ss. P*, *del. Kritzius* || 37 ab *p*, a *P*

hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. ecce autem ex 11
inproviso Iugurtha, intoleranda audacia scelere atque superbia
sese ecferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto,
primum regnum eius sceleris sui praedam fecit, post, ubi me eis-
dem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum ex-
pectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem patria domo,
inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in
meo regno essem. ego sic existumabam, patres conscripti, uti 12
praedicantem audiveram patrem meum, qui vostram amicitiam
diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex
omnibus maxume tutos esse. quod in familia nostra fuit, prae- 13
stitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium tuti
simus, in vostra manu est, patres conscripti. pater nos duos fra- 14
tres reliquit, tertium Iugurtham benificiis suis ratus est con-
iunctum nobis fore. alter eorum necatus est, alterius ipse ego
manus inpias vix effugi. quid agam? aut quo potissumum infelix 15
adcedam? generis praesidia omnia extincta sunt. pater, uti ne-
cesse erat, naturae concessit. fratri, quem minume decuit, pro-
pincus per scelus vitam eripuit. adfinis, amicos, propinquos cete-
ros meos alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in
crucem acti pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta est
anima, clausi in tenebris cum maerore et luctu morte graviorem
vitam exigunt. si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis ad- 16
vorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, siquid ex inproviso
mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus pro
magnitudine imperi ius et iniurias omnis curae esse decet. nunc 17
vero exul patria domo, solus atque omnium honestarum rerum
egens quo adcedam aut quos appellem? nationesne an reges,
qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt?
an quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia
monumenta pluruma sint? aut quisquam nostri misereri potest,
qui aliquando vobis hostis fuit? postremo Masinissa nos ita insti- 18
tuit, patres conscripti, nequem coleremus nisi populum Romanum,
ne societates neu foedera nova acciperemus, abunde magna prae-
sidia nobis in vostra amicitia fore: si huic imperio fortuna mu-
taretur, una occidundum nobis esse. virtute ac dis volentibus 19

---

2 scelere] sc͞e *in ras.* *P* ‖ atque] et *V* ‖ 3 sese *C*, se *V*, *om.* *P* ‖ 4 p̃**dam (a *ex* u) *P* ‖ 5 nequit *PC*, non quit *V p* ‖ 8 meo regno *PC*, regno meo *VC* ‖ 10 laboris *V* ‖ 11 fuit :· prȩstitit (:· in p̃sentia *in marg.*) *P* ‖ 17 necessaerant *P* ‖ 18 natura *P* ‖ 20 meos *om.* *V?* ‖ pras in *P* ‖ 21 obiecti *ex* adiecti *P* ‖ 22 anima est *V* ‖ et] atque *V* ‖ 28 accedam *ex* accedens *P* ‖ an *PVC*, aut *C* ‖ 34 societates (s *in ras.*) *P* ‖ ne *PC*, neu *V* | 35 mutaretur *p*, muteretur *P*

magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt: quo
20 facilius sociorum iniurias curare licet. tantum illud vereor, ne-
quos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat,
quos ego audio maxuma ope niti ambire fatigare vos singulos,
nequid de absente incognita causa statuatis, fingere me verba et
21 fugam simulare, cui licuerit in regno manere. quod utinam illum,
quoius inpio facinore in has miserias proiectus sum, eadem haec
simulantem videam, et aliquando aut apud vos aut apud deos in-
mortalis rerum humanarum cura oriatur: ne ille, qui nunc sce-
leribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excrucia-
tus inpietatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque
22 miseriarum gravis poenas reddat. iamiam frater, animo meo ca-
rissume, quamquam tibi inmaturo et unde minume decuit vita
erepta est, tamen laetandum magis quam dolendum puto casum
23 tuum. non enim regnum sed fugam exilium egestatem et om-
nis has quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti.
at ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum
humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne in-
iurias persequar ipse auxili egens an regno consulam, cuius vi-
24 tae necisque potestas ex opibus alienis pendet. utinam emori
fortunis meis honestus exitus esset neu vivere contemptus vi-
derer, si defessus malis iniuriae concessissem. nunc neque vi-
25 vere lubet neque mori licet sine dedecore. patres conscripti,
per vos, per liberos atque parentes vostros, per maiestatem po-
puli Romani, subvenite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite
pati regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et sangui-
nem familiae nostrae tabescere.'

15 Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae largi-
tione magis quam causa freti paucis respondent. Hiempsalem
ob saevitiam suam ab Numidis interfectum, Adherbalem ultro
bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod iniuriam
facere nequivisset: Iugurtham ab senatu petere ne se alium pu-
tarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta
2 sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. senatus statim
consulitur. fautores legatorum, praeterea [senatus] magna pars
gratia depravata Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtu-

---

7 quoius *V p in marg.*, cuius *P* ‖ 9 ne *p in marg. VC*, ut *C*, ut* (t *in ras.*, u *post inser.*) *P* ‖ 21 neuiuere *P* (*sed* re *s. s.*, *cetera in rasura*) *C*, neu iure *vel* ne uiuere *C* ‖ 23 neq. emori sine dedocere *V* ‖ 24 per uos – p. romani *om. V* ‖ 26 quodurm est **** | ** per scelus (*erasa videntur* p urm | sc) *P* ‖ 27 nostrae *VC*, ure *P* ‖ 30 infectum *P* ‖ 35 senatus magna pars (pras *P*) *PC*, magna pars senatus *vel* magna senatus pars *vel* magna pars *C*, *unde* senatus *del. Gruterus*

tem extollere laudibus: gratia voce, denique omnibus modis pro
alieno scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at con- 3
tra pauci, quibus bonum et aequom divitiis carius erat, subveni-
undum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam
censebant, sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo no- 4
bilis inpiger factiosus avidus potentiae honoris divitiarum, ce-
terum vitia sua callide occultans. is postquam videt regis largi- 5
tionem famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet,
ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubi-
dine continuit. vicit tamen in senatu pars illa, quae vero pretium **16**
aut gratiam anteferebat. decretum fit uti decem legati regnum, 2
quod Micipsa optinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem divide-
rent. cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus
et tum in senatu potens, quia consul C. Graccho et M. Fulvio
Flacco interfectis acerrume victoriam nobilitatis in plebem ex-
ercuerat. eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, ta- 3
men adcuratissume recepit, dando et pollicendo multa perfecit,
uti fama fide, postremo omnibus suis rebus commodum re-
gis anteferret. reliquos legatos eadem via adgressus pleros- 4
que capit, paucis carior fides quam pecunia fuit. in divisione 5
quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro virisque opu-
lentior, Iugurthae traditur, illam alteram specie quam usu po-
tiorem, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adher-
bal possedit.

Res postulare videtur Africae situm paucis exponere et eas **17**
gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. sed 2
quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudi-
nes minus frequentata sunt, de eis haud facile compertum narra-
verim. cetera quam paucissumis absolvam.

In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam 3
posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse, sed Afri-
cam in Europa. ea finis habet ab occidente fretum nostri ma- 4
ris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum
Catabathmon incolae appellant. mare saevom inportuosum, ager 5
frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus, caelo terraque
penuria aquarum. genus hominum salubri corpore, velox, pati- 6
ens laborum. plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut be-
stiis interiere: nam morbus haud saepe quemquam superat. ad
hoc malifici generis pluruma animalia. sed qui mortales initio 7

13 largitionis *P* || 14 consuls *P*, consul *vel* consulibus *C* || 15 interfectis *ex* interfectus *P* || 16 in inimicis *unus ex z*, in amicis *PC* || 18 fama fide *PC*, famae fide *C?* || 21 epulentior *P* || 34 cathabathmon *P* || pecori (*ex* -ra) p arbori *P* || 37 laboris nec plerosque *Fronto p. 163*

Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque optinet, divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis dicam. ceterum fides eius rei penes auctores erit.

18 Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique,
quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti pecoribus.
2 ei neque moribus neque lege aut imperio cuiusquam regebantur:
3 vagi palantes quas nox coegerat sedes habebant. sed postquam
in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius
conpositus ex variis gentibus amisso duce ac passim multis sibi
4 quisque imperium petentibus brevi dilabitur. ex eo numero
Medi Persae et Armenii, navibus in Africam transvecti, proxu-
5 mos nostro mari locos occupavere, sed Persae intra Oceanum
magis eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia
neque materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mutandi
6 copia erat: mare magnum et ignara lingua commercio prohibe-
7 bant. ei paulatim per conubia Gaetulos secum miscuere, et quia
saepe temptantes agros alia deinde alia loca petiverant, semet
8 ipsi Nomadas appellavere. ceterum adhuc aedificia Numidarum
agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga incurvis lateribus
9 tecta quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armeniis ad-
cessere Libyes — nam ei propius mare Africum agitabant, Gae-
tuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus — eique mature op-
pida habuere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter
10 se instituerant. nomen eorum paulatim Libyes conrupere, bar-
11 bara lingua Mauros pro Medis appellantes. sed res Persarum
brevi adolevit ac postea nomine Numidae, propter multitudinem
a parentibus digressi, possedere ea loca, quae proxuma Cartha-
12 gine Numidia appellatur. deinde utrique alteris freti finitumos
armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est, victi omnes in gen-

---

2 sint *C*, sunt *PC* ‖ 7 lybies *vel* libies *prosmiscue P* ‖ 10 quas *PC*, qua *C* ‖ 14 armeni *P* ‖ 18 commertio *P*, commercia *C cf. Iug. 67, 1* ‖ 19 secum *om. P* ‖ 20 alia loca (*ex* alio loco) ***** (loca *eras.*) petiuerant *P* ‖ 21 ipsi *C*, ipsos (os *in ras.*) *P* ‖ nomadas *P et ex z optimus*, numidas *pC* ‖ 23 tecto *P* ‖ armenis *P* ‖ 24 gentuli *P* ‖ 25 procul magis ab *P* ‖ mature *ex* nature *P* ‖ 30 proxima carthagine *Arusianus p. 252*, proxima carthagini *Diom. p. 410*, proxime (proxum *in marg. p*) carthaginem *PC* ‖ 32 cogere (e *sup.* o) *P*, l cogere *p. in marg.*

tem nomenque imperantium concessere. postea Phoenices, alii 19
multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine sol-
licitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadru-
metum Leptim aliasque urbis in ora murituma condidere eaeque
brevi multum auctae pars originibus suis praesidio aliae decori
fuere. nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, 2
quoniam alio properare tempus monet.

Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa divi- 3
dit, secundo mari prima Cyrene est, colonia Theraeon, ac dein-
ceps duae Syrtes interque eas Leptis, deinde Philaenon arae,
quem locum Aegyptum vorsus finem imperi habuere Carthagini-
enses, post aliae Punicae urbes. cetera loca usque ad Maureta- 4
niam Numidae tenent, proxumi Hispania Mauri sunt. super 5
Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis alios incultius
vagos agitare, post eos Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis 6
ardoribus. igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et 7
finis Carthaginiensium, quos novissume habuerant, populus Ro-
manus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars
et Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant,
Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera
ignarus populi Romani itemque nobis neque bello neque pace
antea cognitus. de Africa et eius incolis ad necessitudinem rei 8
satis dictum.

Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha 20
contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, cer-
tum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat,
omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus ac-
census, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adher-
balis animum intendit. ipse acer bellicosus, at is quem pete- 2
bat quietus imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metu-
ens magis quam metuendus. igitur ex inproviso finis eius cum 3
magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia
praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equi-
tatu adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum 4
convortit, existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas
manu vindicaturum eamque rem belli causam fore. at ille, quod 5
neque se parem armis existumabat et amicitia populi Romani
magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniu-
riis questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant,

---

3 hadrymetum *P* || 10 phylenon *P* || 13 proximi hispania *Arusianus p. 252*, proximi hispanias *P*, proxime hispaniam *C* || 15 aethyopas *P* || 18 pras *P* || || 28 antemameribus (*sup.* a *secundam* v *p*) *P*

prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia
6 temptatum antea secus cesserat. neque eo magis cupido Iugur-
thae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam in-
7 vaserat. itaque non uti antea cum praedatoria manu, sed magno
exercitu conparato bellum gerere coepit et aperte totius Numi-
8 diae imperium petere. ceterum qua pergebat urbis agros vastare,
21 praedas agere, suis animum hostibus terrorem augere. Adherbal
ubi intellegit eo processum, uti regnum aut relincundum esset
aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae ob-
2 vius procedit. interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum
utriusque exercitus consedit et quia diei extremum erat proe-
lium.non inceptum. sed ubi plerumque noctis processit, obscuro
etiam tum lumine milites Iugurthini signo dato castra hostium
invadunt, semisomnos partim alios arma sumentis fugant fun-
duntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit et ni
multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moeni-
bus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum
3 bellum foret. igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turri-
busque et machinis omnium generum expugnare adgreditur,
maxume festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proe-
lium factum ab Adherbale Romam missos audiverat.
4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adules-
centes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, senatus po-
pulique Romanii verbis nuntient velle et censere eos ab armis
discedere, de controvorsiis suis iure potius quam bello disceptare:
22 ita seque illisque dignum esse. legati in Africam maturantes ve-
niunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de proelio
facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens
2 erat. quorum Iugurtha accepta oratione respondit sibi neque
maius quicquam neque carius auctoritate senatus esse; ab adu-
lescentia ita se enisum ut ab optumo quoque probaretur; virtute,
non malitia P. Scipioni summo viro placuisse; ob easdem artis
3 a Micipsa non penuria liberorum in regnum adoptatum esse. ce-
terum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum
4 iniuriam minus tolerare. Adherbalem dolis vitae suae insidiatum;
quod ubi conperisset, sceleri eius obviam isse. populum Roma-
num neque recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium
sese prohibuerit. postremo de omnibus rebus legatos Romam
5 brevi missurum. ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi

1 sumere quia *p*, summere quem *P* || 3 iam *s. s. P* || 6 aperto *P* || 11 proelium *ex* proelio *P* || 14 inuadunt *ex* inuadit *P* || fugant funduntque *ex* fudant fundantque *P* || 20 laegatorum *ex* largitorum *P* || 24 uerbis *s. s. P* || 25 de controuersiis – disceptare *z*, *om. PC* || 34 quo *C*, quod *PC*

copia non fuit. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, ne- 23
que propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesidiis fir-
mat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare,
defensoribus moenium praemia modo modo formidinem osten-
tare, suos hortando ad virtutem arrigere, prorsus intentus cun-
cta parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas in extre- 2
mo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam, penuria rerum
necessariarum bellum non trahi posse, ex eis qui una Cirtam pro-
fugerant duos maxume inpigros delegit. eos multa pollicendo ac
miserando casum suum confirmat uti per hostium munitiones
noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent. Numidae pau- 24
cis diebus iussa efficiunt. litterae Adherbalis in senatu recitatae,
quarum sententia haec fuit.

'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscri- 2
pti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extinguendi me
invasit, ut neque vos neque deos inmortalis in animo habeat,
sanguinem meum quam omnia malit. itaque quintum iam men- 3
sem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor, ne-
que mihi Micipsae patris mei benificia neque vostra decreta auxi-
liantur: ferro an fame acrius urgear incertus sum. plura de Iu- 4
gurtha scribere dehortatur me fortuna mea. etiam antea exper-
tus sum parum fidei miseris esse. nisi tamen intellego illum su- 5
pra quam ego sum petere neque simul amicitiam vostram et reg-
num meum sperare: utrum gravius existumet, nemini occul-
tum est. nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, deinde 6
patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil
ad vos. verum nunc vostrum regnum armis tenet, me, quem vos 7
imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum ver-
ba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est reliquom nisi 8
vis vostra, quo moveri possit? nam ego quidem vellem et haec 9
quae scribo et illa quae antea in senatu questus sum vana forent
potius quam miseria mea fidem verbis faceret. sed quoniam eo 10
natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam mor-
tem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium et crucia-
tus corporis deprecor. regno Numidiae, quod vostrum est, uti
lubet consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem imperi,

12 pergerent *ex* gerunt *P* ‖ 15 ad *om. V* ‖ 16 subiit *P* ‖ 20 mei *om. V* ‖ 21 incertus sum *PC*, incertum est *Vp* (*in marg.*) *z* ‖ plura – expertus sum *in marg. inf. P* ‖ 30 nisi uis uestra quo (*vel* qua) moueri *C*, nisi uis (ui*s *P*) uestra a qua moueri *PC*, nisi ūra uis commoueri *V* ‖ 32 scribo *PC*, *Servius Fuldensis in Verg. A. 1, 392*, scripsi *V* ‖ 34 ut] et *V* ‖ 35 cruciatum *V* ‖ 37 me manibus *PCV*, me ex manibus *C*

per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei
Masinissae.'

25 His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittun-
dum censerent et quam primum Adherbali subveniundum, de
Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam legatis non paruisset.
2 sed ab eisdem illis regis fautoribus summa ope enisum est ne tale
3 decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis
4 solet, privata gratia devictum. legantur tamen in Africam maio-
rēs natu nobiles, amplis honoribus usi. in quis fuit M. Scaurus,
de quo supra memoravimus, consularis et tum senatus princeps.
5 ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo
navim ascendere. dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham
mittunt, quam ocissume ad provinciam adcedat seque ad eum
6 ab senatu missos. ille ubi accepit homines claros, quorum aucto-
ritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse,
7 primo conmotus metu atque lubidine divorsus agitabatur. time-
bat iram senatus, ni paruisset legatis: porro animus cupidine cae-
8 cus ad inceptum scelus rapiebatur. vicit tamen in avido ingenio
9 pravom consilium. igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam
inrumpere nititur, maxume sperans, diducta manu hostium aut
10 dolis sese casum victoriae inventurum. quod ubi secus procedit
neque quod intenderat efficere potest, ut prius quam legatos con-
veniret Adherbalis potiretur, ne amplius morando Scaurum quem
plurumum metuebat incenderet, cum paucis equitibus in provin-
11 ciam venit. ac tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur,
quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
26 sumpta legati frustra discessere. ea postquam Cirtae audita sunt,
Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi deditione
facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore,
Adherbali suadent uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum
2 ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curae fore. at ille, ta-
metsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eos-
dem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita uti censuerant Ita-
3 lici deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum
necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promis-
cue, uti quisque armatis obvius fuerat, interficit.

27 Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu agi-

3 africa *P* ‖ 4 quam *ex* quem *P* ‖ 6 enisum est *C*, enisum ∴ (*non* ÷) *P*, enisum *C* ‖ 9 usi *PC*, *om.* *C* ‖ 10 senatus princeps *PC*, in senatu princeps *C* ‖ 12 nauim *pC*, nauem *PC* ‖ 17 legatis *ex* legatus *P* ‖ 18 rapiebat· | (*punctum add. p*) *P*, rapiebat *aut* rapiebatur *C* ‖ 19 circumdato *s. s.* (*eras.* congregato) *P* ‖ 20 diducta *C*, ducta *PC* ‖ 21 inuenturum *ex* inuecturum *P* ‖ 25 graues minę *ex* gravissimę *P* ‖ 35 promisce *P* ‖ 36 armatis *C*, armatus *PC*

tari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia,
interdum iurgiis trahundo tempus, atrocitatem facti leniebant.
ac ni C. Memmius tribunus plebis designatus, vir acer et infestus 2
potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset id agi ut per
paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis
invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gra-
tiae atque pecuniae regis erat. sed ubi senatus delicti conscientia 3
populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus
Numidia atque Italia decretae, consules declarati P. Scipio Nasica 4
L. Bestia: Calpurnio Numidia Scipioni Italia obvenit. deinde ex- 5
ercitus qui in Africam portaretur scribitur, stipendium aliaque
quae bello usui forent decernuntur. at Iugurtha, contra spem **28**
nuntio accepto, quippe cui Romae omnia venum ire in animo
haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos
mittit eisque uti illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit
omnis mortalis pecunia aggrediantur. qui postquam Romam ad- 2
ventabant, senatus a Bestia consultus est placeretne legatos Iu-
gurthae recipi moenibus, eique decrevere, nisi regnum ipsumque
deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decede-
rent. consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet: ita in- 3
fectis rebus illi domum discedunt. interim Calpurnius parato 4
exercitu legat sibi homines nobilis factiosos, quorum auctoritate
quae deliquisset munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus, cuius
de natura et habitu supra memoravimus. nam in consule nostro 5
multae bonaeque artes et animi et corporis erant, quas omnis
avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis provi-
dens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias.
sed legiones per Italiam Regium atque inde Siciliam, porro ex 6
Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpurnius initio paratis 7
commeatibus acriter Numidiam ingressus est multosque mortalis
et urbis aliquot pugnando cepit. sed ubi Iugurtha per legatos **29**
pecunia temptare bellique quod administrabat asperitatem osten-
dere coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. ceterum 2
socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus,
qui tametsi a principio plerisque ex factione eius conruptis acer-
rume regem inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono
honestoque in pravom abstractus est. sed Iugurtha primum tan- 3

---

10. l. bestia *P, cf. Mommsenus R. Forsch. vol. I p. 41,* l. calpurnius bestia *vel* l. bestia calpurnius *vel* calpurnius l. bestiae *C* ‖ 11 alia quaeq; bello *P* ‖ 12 florent *P* ‖ 13 uenum ire (*vel* iri) *C,* venire *PC* ‖ 15 praecipit *PC,* praecepit *C* ‖ 19 italiae *P* ‖ 22 auctoritas *P* ‖ 25 artes et animi *Frontonis p. 163 codex teste Du Rieu:* et *om. PC* ‖ 26 laboris *Fronto l. c.* ‖ 27 inuidias *P* ‖ 31 urbes *p,* urbe *P* ‖ 32 pecuniaę *P* ‖ 37 primum *PC,* primo *C*

tum modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid inte-
rim Romae pretio aut gratia effecturum. postea vero quam par-
ticipem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem adductus re-
cuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus prae-
4 sens agere. ceterum interea fidei causa mittitur a consule Sex-
tius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam. cuius rei species erat
acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat,
5 quoniam deditionis mora indutiae agitabantur. igitur rex, uti con-
stituerat, in castra venit ac pauca praesenti consilio locutus de
invidia facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua cum
Bestia et Scauro secreta transigit. dein postero die quasi per sa-
6 turam sententiis exquisitis in deditionem accipitur. sed uti pro
consilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi
7 multi cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius
Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. in Numidia et ex-
ercitu nostro pax agitabatur.|

30 Postquam res in Africa gestas quoque modo actae forent
fama divolgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto
consulis agitari. apud plebem gravis invidia, patres solliciti erant.
probarentne tantum flagitium an decretum consulis subvorterent
2 parum constabat. ac maxume eos potentia Scauri, quod is auc-
3 tor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque inpediebat. at
C. Memmius, cuius de libertate ingeni et odio potentiae nobilita-
tis supra diximus, inter dubitationem et moras senatus contioni-
bus populum ad vindicandum hortari, monere ne rem publicam,
ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia faci-
nora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis
4 animum incendebat. sed quoniam ea tempestate Romae Memmi
facundia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tam
multis orationem eius perscribere ac potissumum ea dicam,
quae in contione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis dis-
seruit.

31 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium rei

---

4 stuit *P* ‖ 6 uagam (*vel* uacam) *C*, *cf. titulus Henz. 6792a*, uaccam *P* (*qui constanter* uacca *et* uaccenses *exhibet*) *C* (*e quibus unus constanter* uaga *et* uagenses) ‖ 7 acceptio *p*, accepto *P* ‖ 10 acciperetur *p*, acceperatur *P* ‖ 11 postero *p*, postera *P* ‖ saturam *PC*, satyram *pC*, scaurum *C* ‖ 14 argent∗ (o *eras.*) *P* ‖ 15 magistratus rogandos *ex* magistratos rogandus *P* ‖ 18 fama *p*, fame *P* ‖ facto *p*, facta *P* ‖ 19 patris *P* ‖ 23 potentiaę *P* ‖ 25 uindicandum *p*, uindicandam *P* ‖ monere ne rempublicam *z*, monere ne populum romanum (P. R. *P*) *PC*, monere p. r. ne rem p. *C* ‖ 26 desererent *ex* dissererent *P* ‖ 28 incendebat *PC*, accendebat *C* ‖ tempestate R . M em∗nii (*fuit* emmii) *P* ‖ 30 ea – quae *C*, eam – quae *PC*, eam – quam *C* ‖ 31 contionem *P*

publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia, ius nul-
lum, ac maxume quod innocentiae plus periculi quam honoris est.
nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio 2
fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perie-
rint vostri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia
conruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxiis inimicis exurgitis 3
atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. sed 4
quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae
animus subigit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo 5
tradita est, experiar. verum id frustra an ob rem faciam, in vo-
stra manu situm est, Quirites. neque ego vos hortor, quod saepe 6
maiores nostri fecere, uti contra iniurias armati eatis: nihil vi,
nihil secessione opus est. necesse est suomet ipsi more praecipi-
tes eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aiebant, in 7
plebem Romanam quaestiones habitae sunt. post C. Cracchi et
M. Fulvi caedem item vostri ordinis multi mortales in carcere
necati sunt. utriusque cladis non lex verum lubido eorum finem
fecit. sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere. quid- 8
quid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure factum sit. su- 9
perioribus annis taciti indignabamini aerarium expilari, reges et
populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem
et summam gloriam et maxumas divitias esse. tamen haec talia
facinora inpune suscepisse parum habuere itaque postremo le-
ges, maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita
sunt. neque eos, qui ea fecere, pudet aut poenitet, sed incedunt 10
per ora vostra magnufici, sacerdotia et consulatus, pars trium-
phos suos ostentantes: proinde quasi ea honori non praedae ha-
beant. servi aere parati iniusta imperia dominorum non per- 11
ferunt, vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem
toleratis? at qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? homi- 12
nes sceleratissumi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentis-
sumi et eidem superbissumi, quibus fides decus pietas, po-
stremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eo- 13
rum occidisse tribunos plebis alii quaestiones iniustas plerique

3 quindecim (XV *P*, ⋌U *p in marg.*) *PCV*, uiginti *C praeter singulos in quibus* X *vel* XII ‖ 4 inulti *PC*, multi *C*, inuiti *V* ‖ 5 diffensores *P*, *corr. p* ‖ 6 qui ne *ex* qua me *P* ‖ 6 obnoxiis *PVC*, obnoxii *C* ‖ 8 obuiam ire *PVC*, ire obviam *C* ‖ factionis potentiae *PC*, potentiae factionis *V* ‖ 11 situm estq. neque *V* ‖ 12 uestri *PVC*, nostri *C* ‖ 14 e*ant *P* ‖ graccho *p*, graco *P* ‖ 20 indignabimini *P* ‖ 27 proinde *PVC*, perinde *pC* ‖ honores non praedas *V et in marg. p* (*abscisso margine nunc relicua sunt* . . res . p̄) ‖ 28 serui ** reparati (ae *cr.*) *P* ‖ 29 quirites *om. V* ‖ 30 publicam *om. P*, p. *add. p* ‖ 31 scelerantis simi *P*, *corr. p* ‖ 32 et idem *PVC*, idemque *C* ‖ 33 questui *ex* quae tui *P*

14 caedem in vos fecisse pro munimento habent. ita quam quisque
pessume fecit tam maxume tutus est. metum ab scelere suo ad
ignaviam vostram transtulere, quos omnis eadem cupere ea-
15 dem odisse eadem metuere in unum coegit. sed haec inter bo-
16 nos amicitia inter malos factio est. quodsi tam vos libertatis
curam haberetis quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto
neque res publica, sicuti nunc, vastaretur et benificia vostra pe-
17 nes optumos non audacissumos forent. maiores vostri parandi
iuris et maiestatis constituendae gratia bis per secessionem ar-
mati Aventinum occupavere. vos pro libertate, quam ab illis
accepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehementius,
quo maius dedecus est parta amittere quam omnino non para-
18 visse. dicet aliquis 'quid igitur censes? vindicandum in eos qui
hosti prodidere rem publicam.' non manu neque vi, quod magis
vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus
19 et indicio ipsius Iugurthae. qui si dediticius est, profecto iussis
vostris oboediens erit, sin ea contemnit, scilicet existumabitis,
qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum im-
punitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem publicam
20 damna atque dedecora pervenerint. nisi forte nondum etiam
vos dominationis eorum satietas tenet et illa quam haec tem-
pora magis placent, cum regna provinciae leges iura iudicia bella
atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos
erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus,
imperatores omnium gentium satis habebatis animam retinere:
21 nam servitutem quidem quis vostrum recusare audebat? atque
ego, tametsi viro flagitiosissumum existumo inpune iniuriam ac-
cepisse, tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam
cives sunt, aequo animo paterer, ni misericordia in perniciem
22 casura esset. nam et illis, quantum importunitatis habent, parum
est inpune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur,
et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegetis aut ser-
23 viundum esse aut per manus libertatem retinendam. nam fidei
quidem aut concordiae quae spes est? dominari illi volunt vos
liberi esse, facere illi iniurias vos prohibere, postremo sociis no-
24 stris veluti hostibus hostibus pro sociis utuntur. potestne in tam

---

3 idem cupere *Vp* (*in marg.*), eadem cupere *om. Donat. in Ter. Hec. 1, 2, 95* || 5 fastio *vel* fartio *V* || 6 curam libertatis *V* || profectione que *V* || 12 maius *VC*, magis *PC* || 13 censes *ex* censet *P* || 15 uos] uobis *V* || 17 contemnet *V* || contempnit [profecto] scilicet (glosa est *s. s, p*) *P* || 27 uiro *PVC*, uirum *C* || 28 scelerantis simus *P, corr. p* || 29 sunt *s. s. P* || pernecem *ex* perniciem *P* || 35 nostris *PVC*, uostris *C* || 36 hostibus hostibus *C prius eras. in P, alterum om. VC*

divorsis mentibus pax aut amicitia esse? qua re moneo hortor- 25
que vos ne tantum scelus inpunitum omittatis. non peculatus
aerari factus est neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae
quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo ha-
bentur. hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum
imperium vostrum est: domi militiaeque res publica venalis fuit.
quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit re- 26
licum, nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? nam im-
pune quae lubet facere, id est regem esse. neque ego vos, Qui- 27
rites, hortor ut malitis civis vostros perperam quam recte fecisse,
sed ne ignoscundo malis bonos perditum eatis. ad hoc in re 28
publica multo praestat benifici quam malifici inmemorem esse.
bonus tantum modo segnior fit, ubi neglegas, at malus inpro-
bior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxili egeas.' 29
Haec atque alia huiuscemodi saepius dicundo Memmius po- **32**
pulo persuadet uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugur-
tham mitteretur eumque interposita fide publica Romam duceret,
quo facilius indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae
captae accersebat, delicta patefierent. dum haec Romae geruntur, 2
qui in Numidia relicti a Bestia exercitui praeerant secuti morem
imperatoris sui pluruma et flagitiosissuma facinora fecere. fuere, 3
qui auro conrupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas
vendere, pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in 4
animos eorum veluti tabes invaserat. at Cassius praetor perlata 5
rogatione a C. Memmio ac perculsa omni nobilitate ad Iugurtham
proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti rebus suis
persuadet, quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam mi-
sericordiam eius experiri mallet. privatim praeterea fidem suam
interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis
ea tempestate fama de Cassio erat. igitur Iugurtha contra decus **33**
regium cultu quam maxume miserabili cum Cassio Romam ve-
nit. ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab 2
omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae
supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede pa-

2 omittatis *Cp*, obmitatis *P*, amittatis *V* ‖ peculatus *p*, pecu *P* ‖ 7 uindicantur *V* ‖ 10 rete *P* ‖ 12 beneficii quam maleficii memorem esse *P* (*vel* immemorem) *C*, beneficii memorem esse quam maleficii *VC et p in marg.* (*ubi nunc supersunt* beneficii ı *et sub his* quam mal) ‖ 15 saepius dicundo *scripsi*: saepe indicendo *PC* ‖ memimus *es* meminimus *P* ‖ 19 accersebat *PC*, arcessebat *C*, accersebant *vel* arcessebant *C* ‖ 23 uenderent *PC* ‖ agebat *P* ‖ 24 ** animo *P* (in *eras.*), animos *p* ‖ praetor (pr. *P*) *PC*, *om. C* ‖ 26 et *om. P*, *s. s. p* ‖ 29 quam publicam] quam publi *ex* quam ille *P* ‖ 32 confirmatus *ex* confirmatis *P* ‖ 33 potentia * (e *eras.*) *P*

rat, cuius inpudentia contra ius et iniurias omnis munitus foret.
3 at C. Memmius advocata contione, quamquam regi infesta plebes
erat et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui
aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam
irae magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, po-
stremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore.
4 post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, Romae
Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in patrem fratresque
ostendit. quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit quam-
quam intellegat populus Romanus, tamen velle manufesta magis
ex illo habere. si verum aperiat, in fide et clementia populi Ro-
mani magnam spem illi sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore
34 sed se suasque spes conrupturum. deinde ubi Memmius di-
cundi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius
tribunus plebis quem pecunia conruptum supra diximus, regem
tacere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat, ve-
hementer accensa terrebat eum clamore voltu, saepe inpetu at-
2 que aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen inpudentia. ita
populus ludibrio habitus ex contione discedit, Iugurthae Bestiae-
que et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.
35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam nomine Massiva,
Gulussae filius Masinissae nepos, qui quia in dissensione regum
Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto
2 profugus ex patria abierat. huic Sp. Albinus, qui proxumo anno
post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persua-
det, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugurthamque ob scelera
invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab senatu petat.
3 avidus consul belli gerundi movere quam senescere omnia male-
4 bat. ipsi provincia Numidia Minucio Macedonia evenerat. quae
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis satis
praesidi est, quod eorum alium conscientia alium mala fama et
timor inpediebat, Bomilcari proxumo ac maxume fido sibi impe-
rat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret,
ac maxume occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numi-
5 dam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exequitur et per
homines talis negoti artifices itinera egressusque eius, postremo
loca atque tempora cuncta explorat. deinde, ubi res postulabat,

---

1 impudentia *ex* inpudicitia *P* ‖ 2 quamquam (*ex* quemquam) rei *P* ‖ 3 lubebat *p*, debebat *P* ‖ nisi *PC*, ni *C* ‖ 8 patrem fratresque *PC*, fratrem patresque *C* ‖ 9 quamquam *p*, quemque *P* ‖ 11 aperiat *PC*, aperiret *C* ‖ 12 saluti *ex* salute *P* ‖ 24 patria *P*, africa *C* ‖ 26 extirpe *P* ‖ 31 praesidii ẽ *ex* praesidiae *P* ‖ aliũm *ala* *P* (*lineola s.* u *p*) ‖ 32 fido sibi imperat] do sibi imperat *in rasura P* ‖ 36 egressusque *p*, egressisque *P*

insidias tendit. igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati 6
erant, paulo inconsultius Massivam aggreditur. illum obtruncat,
sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino
consule, indicium profitetur. fit reus magis ex aequo bonoque 7
quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide
publica venerat. at Iugurtha manufestus tanti sceleris non prius 8
omisit contra verum niti, quam animum advortit supra gratiam
atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitur quamquam in 9
priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno ma-
gis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem di-
mittit, veritus ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi,
si de illo supplicium sumptum foret. et ipse paucis diebus eo-
dem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. sed post- 10
quam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens po-
stremo dixisse urbem venalem et mature perituram, si empto-
rem invenerit.

Interim Albinus renovato bello commeatum stipendium **36**
aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare:
ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud
longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum con-
ficeret. at contra Iugurtha trahere omnia et alias deinde alias 2
morae causas facere, polliceri deditionem ac deinde metum si-
mulare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare:
ita belli modo modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere 3
qui tum Albinum haud ignarum consili regis existumarent, neque
ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis
quam dolo crederent. sed postquam dilapso tempore comitiorum 4
dies adventabat, Albinus Aulo fratre in castris pro praetore re-
licto Romam decessit. ea tempestate Romae seditionibus tribu- **37**
niciis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, 2
tribuni plebis resistentibus conlegis continuare magistratum ni-
tebantur, quae dissensio totius anni comitia impediebat. ea 3
mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris re-
lictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus
ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis

---

3 hor**tantibus (*fuit* homi tantibus?) *P* || 7 obmisit *P* || animaduertit (d. *s. s. P*) *PC*, animaduerterat *vel* animum aduertit *C* || 11 ueritus *p*, ueritas *P* || 15 urbem *PC*, o urbem *C*, *Liv. Epit. 64* || si emptorem *p*, sumpturam *P* || 20 quouis – 22 deditionem *om. P, in marg. sup. addit p* || 24 modo *alterum s. s. P* || ludificare *PC*, ludificari *Arusianus p. 245* || 25 albinum – consilii *p*, albinis – consili ** *P* || 33 aulus *p* (*in ras.*) *C*, albinus *P cum duobus C: eodem modo eidem infra p. 62, 12. 18. 30 p. 63, 5 p. 65, 12* albinum *pro* aulo *substituunt, at correxit p*

in expeditionem evocat magnisque itineribus hieme aspera per-
4 venit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quam-
quam et saevitia temporis et opportunitate loci neque capi neque
obsideri poterat — nam circum murum situm in praerupti mon-
tis extremo planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat
— tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet,
aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere,
38 aggerem iacere, aliaque quae incepto usui forent properare. at
Iugurtha cognita vanitate atque inperitia legati subdole eius au-
gere amentiam, missitare supplicantis legatos, ipse quasi vitabun-
2 dus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. denique
Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in abditas re-
giones sese veluti cedentem insequeretur: ita delicta occultiora
3 fuere. interea per homines callidos diu noctuque exercitum
temptabat, centuriones ducesque turmarum partim uti transfu-
4 gerent conrumpere, alii signo dato locum uti desererent. quae
postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de inproviso
5 multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. milites Romani
perculsi tumultu insolito arma capere alii alii se abdere, pars ter-
ritos confirmare, trepidare omnibus locis. vis magna hostium,
caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps, po-
6 stremo fugere an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex
eo numero, quos paulo ante conruptos diximus, cohors una Li-
gurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus
transiere ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis per
munitionem, quam uti defenderet acceperat, locum hostibus in-
7 troeundi dedit eaque Numidae cuncti inrupere. nostri foeda
fuga, plerique abiectis armis, proxumum collem occupaverunt.
8 nox atque praeda castrorum hostis, quo minus victoria uterentur,
9 remorata sunt. deinde Iugurtha postero die cum Aulo in conlo-
quio verba facit. tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro
clausum teneret, tamen se memorem humanarum rerum, si se-
cum foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum. prae-
10 terea uti diebus decem Numidia decederet. quae quamquam

---

1 expeditione (ẽ *p*) * * euocat *P* ‖ 6 adderet *ex* aderat *P* ‖ 8 iau ** re *P*, iacere *p* ‖ 9 subdole *pC*, subdolo *P*, subdolus *C* ‖ 10 vita *** bundus *P* ‖ 12 aulum] *v. ad p. 61, 33* ‖ 13 ocultjora * fue|re P (*sed* tjora *in rasura*; *in marg.* ocultiore fuit *p*), occultiora fuere (*vel* fore) *C* ‖ 15 partim *C*, partium *PC* ‖ 18 auli] *v. ad p. 61, 33* ‖ 21 ebscura|tum *p*, obscura|te *P* ‖ 22 fugere *ex* fugare *P* ‖ 27 irrumppere *P* ‖ 28 occupaucrunt *PC*, occupauere *C* ‖ 30 remota *P* ‖ aulo] *v. ad. p. 61, 33* ‖ 32 teneret *z*, tenet *PC* ‖ 34 decederet *PC*, discederet *C*

gravia et flagiti plena erant, tamen quia mortis metu nutabant,
sicuti regi lubuerat pax convenit.
Sed ubi ea Romae comperta sunt, metus atque maeror 39
civitatem invasere. pars dolere pro gloria imperi, pars inso-
lita rerum bellicarum timere libertati, Aulo omnes infesti ac
maxume qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus de-
decore potius quam manu salutem quaesiverat. ob ea con- 2
sul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum
timens senatum de foedere consulebat et tamen interim
exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine Latino
auxilia accersere, denique omnibus modis festinare. senatus ita 3
uti par fuerat decernit suo atque populi iniussu nullum potuisse
foedus fieri. consul impeditus a tribunis plebis, ne quas para- 4
verat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficisci-
tur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in
provincia hiemabat. postquam eo venit, quamquam persequi 5
Iugurtham et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis
militibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque las-
civia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.
interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogatio- 40
nem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum con-
silio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in lega-
tionibus aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantos quique
perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus
pactiones fecissent. huic rogationi partim conscii sibi alii ex 2
partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non
poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per
amicos ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos
inpedimenta parabant. sed plebes incredibile memoratu est quam 3
intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio no-
bilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta
lubido in partibus erat. igitur ceteris metu perculsis M. Scaurus, 4
quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam ple-
bis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate cum ex Mamilia
rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat uti ipse in eo nu-

1 nutabant *scripsi conl. Tac. Hist. 2, 76, idque in 'Basileensi' extare testis Rivius*, mutabantur *PC*, mutabant *vel* minitabantur *aliaque z et emendatores in C* ‖ 4 dolore *P* ‖ 5 aulo] *v. ad p. 61, 33* ‖ 6 fuerint *P* ‖ 11 auxilia *ex* auxilio *P* ‖ 17 ardebat *ex* ardebit *P* ‖ 19 agitandum *PC*, agendum *PC* ‖ 20 g. mamillus *P* ‖ rogatione *P* ‖ 22 neglegisset *C*, neglexisset *PC* ‖ 29 memoratu in est *P* ‖ 30 iusserit *PC*, iusserit decreuerit uoluerit *pC* ‖ 34 mamilia rogatione (roga *in ras. P*) *PC*, mamilli *vel* mamillii rogatione *C*

5 mero crearetur. sed quaestio exercita aspere violenterque ex
rumore et lubidine plebis. ut saepe nobilitatem, sic ea tempe-
state plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.
41 Ceterum mos partium et factionum ac deinde omnium ma-
larum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abun-
2 dantia earum rerum, quae prima mortales dicunt. nam ante
Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide mo-
desteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque
dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis
3 artibus civitatem retinebat. sed ubi illa formido mentibus de-
cessit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque super-
4 bia incessere. ita quod in advorsis rebus optaverant otium post-
5 quam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. namque coepere
nobilitas dignitatem populus libertatem in lubidinem vortere, sibi
quisque ducere trahere rapere. ita omnia in duas partis abstracta
6 sunt, res publica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum nobi-
litas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in
7 multitudine minus poterat. paucorum arbitrio belli domique
agitabatur, penes eosdem aerarium provinciae magistratus gloriae
triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur, prae-
8 das bellicas imperatores cum paucis diripiebant. interea paren-
tes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis erat,
9 sedibus pellebantur. ita cum potentia avaritia sine modo mode-
stiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque
10 sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. nam ubi primum
ex nobilitate reperti sunt qui veram gloriam iniustae potentiae
anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis quasi permix-
42 tio terrae oriri coepit. nam postquam Ti. et C. Gracchus,
quorum maiores Punico atque aliis bellis multum rei publicae
addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera
patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo
per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos,
quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus
obviam ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem

---

1 exercita aspere *p*, excita * aspera *P* || 4 mo*s *P* || partium et factionum *Gruterus*, partium popularium et senatores factionum *PC*, *quorum unus om.* senatores, *alii* senatus *vel* senatorum *substituunt* || 7 romanus *ex* romanis *P* || 13 fuit *PC*, fuere *vel* fit *C* || 14 libidinem *p*, libideni *P* || 16 sint *P* || 17 plebis*ius *P* || 18 multitudinē *P* || 19 gloriae *PC*, loreae *Bernaysius Mus. Rhen. vol. XV p. 168* || 25 quo*ad *P* || ipsa *C*, ipsam *PC* || 27 permixtio terrae oriri *pC*, permixtione terrae riri *P*, terrae *idem in marg. itaque ex C deteriores*

ingredientem Gaium, tribunum alterum alterum triumvirum colo-
niis deducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. et sane 2
Gracchis cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit. sed 3
bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere. igitur 4
ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro
aut fuga extinxit plusque in relicum sibi timoris quam potentiae
addidit. quae res plerumque magnas civitatis pessum dedit, dum
alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci vo-
lunt. sed de studiis partium et omnis civitatis moribus si singu- 5
latim aut pro magnitudine parem disserere, tempus quam res
maturius me deserat. quam ob rem ad inceptum redeo.

Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Metellus **43**
et Silanus consules de senatus sententia provincias inter se parti-
verant Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam ad-
vorso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. is ubi 2
primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum conlega
ratus, ad bellum quod gesturus erat animum intendit. igitur dif- 3
fidens veteri exercitui milites scribere, praesidia undique arcessere,
arma tela equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc con-
meatum affatim, denique omnia quae in bello vario et multarum
rerum egenti usui esse solent. ceterum ad ea patranda senatus au- 4
ctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittundo,
postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. itaque ex sen- 5
tentia omnibus rebus paratis conpositisque in Numidiam proficis-
citur, magna spe civium, cum propter artis bonas tum maxume
quod advorsum divitias invictum animum gerebat et avaritia ma-
gistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae ho-
stiumque auctae erant.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino **44**
proconsule iners inbellis, neque periculi neque laboris patiens,
lingua quam manu promptior, praedator ex sociis et ipse praeda
hostium, sine imperio et modestia habitus. ita imperatori novo 2
plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxili
aut spei bonae adcedebat. statuit tamen Metellus, quamquam et 3
aestivorum tempus comitiorum mora inminuerat et expectatione

---

1 alterum alterum *C*, alterum *PC* ‖ deducendi *ex* deducenti *P* ‖ 4 uincere *p*, dicere *P* ‖ 9 omnis *PC*, omnibus *pC* ‖ singulatim *C*, *p in marg.*, singillatim *PC* ‖ 10 parum *P* ‖ 11 deseret *PC*, deserat *vel* desereret *pauci C* ‖ 12 auli] *v. ad p. 61, 33* ‖ q. metellus et m. silanus *pauci z* ‖ 13 de senatus sententia *Mommsenus*, designati *PC* ‖ 14 uiro *p*, uero *P* ‖ 18 milites eligere scribere *PC*, milites scribere eligere *vel* milites scribere praesidia eligere *C*, eligere *om. pauci* ‖ arcessere *PC*, accersere *C* ‖ 22 *tendo (mit *s. s. p*) *P* ‖ 23 ** nitebatur *P* ‖ 25 magna spe ciuium *p*, magnas pecui * *P* ‖ 30 inermis *P* laborum *Fronto p. 163*

eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum attin-
4 gere quam maiorum disciplina milites laborare coegisset. nam
Albinus Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam de-
creverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in
imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi cum
5 odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. sed neque mu-
niebantur neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique
lubebat, ab signis aberat, lixae permixti cum militibus diu noctu-
que vagabantur et palantes agros vastare, villas expugnare, peco-
ris et mancipiorum praedas certantes agere eaque mutare cum
mercatoribus vino advecticio et aliis talibus, praeterea frumentum
publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo quae-
cumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra in illo
45 exercitu cuncta fuere et alia amplius. sed in ea difficultate Me-
tellum non minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem
virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambitionem sae-
2 vitiamque moderatum. namque edicto primum adiumenta igna-
viae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium
coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles
gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet;
ceteris arte modum statuisse. praeterea transvorsis itineribus
cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent vallo atque
fossa munire, vigilias crebras ponere et eas ipse cum legatis cir-
cumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, saepe
in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis
3 frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. ita prohi-
bendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confir-
mavit.

46 Interea Iugurtha ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit,
simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere suis rebus
2 ac tum demum veram deditionem facere conatus est. igitur le-
gatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi li-
3 berisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. sed
Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum
4 infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. itaque le-
gatos alium ab alio divorsos aggreditur ac paulatim temptando,

---

2 maiorum *p*, morum *P* ‖ labore *P* ‖ 5 statiui *P*, s *add. p* ‖ 6 odos *Fronto p. 164*, odor *PC* ‖ sed neque muniebantur (i *inducta cod. teste Du Rieu*) neque *Fronto p. 164*, sed neque muniebantur ea neque *vel* sed neque minuebantur neque *z*, neque muniebantur *om. PC* ‖ 8 diu *PC Frcnto l. c.*, die *C* ‖ 14 ea *z*, *Fronto l. c.*, *om. PC* ‖ 18 sustulisse * * * * * * | ne *P* ‖ 23 crebas *P* ‖ 25 quispiam *PC*, quisquam *C* ‖ 30 roma *Nonius p. 325*, romae *PC*

postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet
uti Iugurtham maxume vivom, sin id parum procedat, necatum
sibi traderent. ceterum palam quae ex voluntate forent regi nun-
tiari iubet. deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exer- 5
citu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena
hominum, pecora cultoresque in agris erant. ex oppidis et mapa-
libus praefecti regis obvii procedebant parati frumentum dare,
conmeatum portare, postremo omnia quae imperarentur facere.
neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, 6
munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis
signa ostentui credere et insidiis locum temptari. itaque ipse cum 7
expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta
manu apud primos erat, in postremo C. Marius legatus cum equi-
tibus curabat, in utrumque latus auxiliarios equites tribunis le-
gionum et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti
velites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsarent.
nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae 8
erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior
esset, in incerto haberetur. erat haud longe ab eo itinere, quo Me- 47
tellus pergebat, oppidum Numidarum nomine Vaga, forum rerum
venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mer-
cari consueverant Italici generis multi mortales. huc consul, simul 2
temptandi gratia et si paterentur opportunitates loci, praesidium
inposuit. praeterea imperavit frumentum et alia quae bello usui
forent conportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam nego-
tiatorum et conmeatum iuvaturum exercitum et iam paratis re-
bus munimento fore. inter haec negotia Iugurtha inpensius mo- 3
do legatos supplices mittere, pacem orare, praeter suam libero-
rumque vitam omnia Metello dedere. quos item uti priores con- 4
sul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem quam
postulabat neque abnuere neque polliceri et inter eas moras pro-
missa legatorum expectare.

Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis conposuit ac se suis 48
artibus temptari animadvortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur,
ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma alienata, ager
hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum ne-
cessitudine statuit armis certare. igitur explorato hostium itinere 2

---

3 cetera *p. in marg.* ‖ nuntiari *C*, nuntiare *PC* ‖ 10 deditionis *ex* dedicacionis *P* ‖ 11 temptari *z*, temptare *PC* ‖ 16 quocumque *p*, quoque *P* ‖ 18 an *PC*, uel *C* ‖ 19 in incerto *C*, in *om. PC* ‖ 23 et si paterentur oportunitates *PC*, et si paterentur ob (*vel* propter) oportunitates *z* ‖ 26 commeatum iuuaturum (*ita p*, iuuatorum *P*) *PC*, commeatu iuuaturam *Madvigius* ‖ 36 cognitus *p*, cognotus *P*

in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas
potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos
3 exercitum Metelli antevenit. erat in ea parte Numidiae, quam Ad-
herbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie nomine
Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum viginti tractu
pari, vastus ab natura et humano cultu. sed ex eo medio quasi col-
lis oriebatur, in inmensum pertingens, vestitus oleastro ac mur-
tetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso
4 gignuntur. media autem planities deserta penuria aquae praeter
flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultori-
49 bus frequentabantur. igitur in eo colle, quem transvorso itinere
porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit,
elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit
eumque edocet quae ageret. ipse propior montem cum omni
2 equitatu et peditibus delectis suos conlocat. dein singulas turmas
et manipulos circumiens monet atque obtestatur uti memores
pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum ab Romano-
rum avaritia defendant: cum eis certamen fore, quos antea victos
sub iugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae
ab imperatore decuerint omnia suis provisa, locum superiorem,
ut prudentes cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes
3 cum belli melioribus manum consererent: proinde parati inten-
tique essent signo dato Romanos invadere; illum diem aut omnis
labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerumnarum
4 initium fore. ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus
pecunia aut honore extulerat, conmonefacere benifici sui et eum
ipsum aliis ostentare, postremo pro cuiusque ingenio pollicendo
minitando obtestando alium alio modo excitare, cum interim
Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu con-
5 spicatur, primo dubius quidnam insolita facies ostenderet — nam
inter virgulta equi Numidaeque consederant neque plane occultati
humilitate arborum et tamen incerti, quidnam esset, cum natura
loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati — dein brevi co-
6 gnitis insidiis paulisper agmen constituit. ibi conmutatis ordinibus
in dextero latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus subsi-

---

5 milia passuum xx *PC, Nonius p. 185*, milia xx passuum *C*, passuum *om. Arusianus p. 215* ‖ 8 humi (*ex* humo *P*) arido atque arenoso *PC*, *Prisc. vol. II p. 377 Arusian. p. 234*, humo arida atque arenosa *C* ‖ 9 aquę *ex* atq; ‖ 10 fluminis *p* ‖ 11 eolocolle *P* ‖ 12 iugurtha extenuata suorum acie montem insedit *Prisc. vol. II p. 321* ‖ 14 prop*ior (e *er.*) *P* ‖ 15 dein singulas *p*, deinsulas *P* ‖ 22 belli *PC*, *Arusian. p. 246*, bello *C* ‖ 27 pro z, *om. PC* ‖ 28 obtestando *ex* obstentando *P* ‖ 29 conspicatur *Don. in Ter. Eun. 2, 3, 92 Prisc. vol. I p. 436*, conspicitur *PC* ‖ 35 dextero *P*, dextro *C* ?

diis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagittarios
dispertit, equitatum omnem in cornibus locat ac pauca pro tem-
pore milites hortatus aciem, sicuti instruxerat, transvorsis prin-
cipiis in planum deducit. sed ubi Numidas quietos neque colle **50**
degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae
ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis
cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum ca-
stris antecaperet, existumans hostis crebro impetu et transvorsis
proeliis iter suum remoraturos et, quoniam armis diffiderent,
lassitudinem et sitim militum temptaturos. deinde ipse pro re 2
atque loco sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium
post principia habere, ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui
in agmine principes facti erant. at Iugurtha, ubi extremum ag- 3
men Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi
duum milium peditum montem occupat, qua Metellus descende-
rat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post munimento
foret. dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii post- 4
remos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi adesse
atque instare, omnibus locis Romanorum ordines conturbare,
quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, lu-
dificati incerto proelio ipsi modo eminus sauciabantur neque
contra feriundi aut conserundi manum copia erat: ante iam docti 5
ab Iugurtha equites, ubi Romanorum turma insequi coeperat,
non confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam
maxume divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis 6
deterrere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumve-
niebant; sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero
consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros
asperitas et insolentia loci retinebat. ceterum facies totius negoti **51**
varia incerta foeda atque miserabilis. dispersi a suis pars cedere
alii insequi, neque signa neque ordines observare, ubi quemque
periculum ceperat ibi resistere ac propulsare, arma tela equi viri
hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors
omnia regere. itaque multum diei processerat, cum etiam tum 2
eventus in incerto erat. denique omnibus labore et aestu langui- 3
dis Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites
in unum conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quat-
tuor advorsum pedites hostium conlocat. eorum magna pars su-
perioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari milites 4

4 colli *Arusianus p. 223* || 6 p. rutilium *pauci z* || 8 crebo *P* || 11 descenderant *P* || 14 praetergressum *C*, praetergressos *PC* || 15 peditum montem occupat *PC*, montem occupat peditum *C* || 19 romanorum * * * * * * ordines *P* || 23 ubi *PC*, ubicunque *C* || 27 fuerant *P* || 35 in *s. s. P* || 37 restituit *ex* inducit *P*

ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere; neque illis
castra esse neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent:
5 in armis omnia sita. sed ne Iugurtha quidem interea quietus
erat: circumire hortari, renovare proelium et ipse cum delectis
temptare omnia, subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos fir-
52 mos cognoverat eminus pugnando retinere. eo modo inter se
duo imperatores summi viri certabant, ipsi pares, ceterum opibus
2 disparibus. nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iu-
3 gurthae alia omnia praeter milites opportuna. denique Romani,
ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam
pugnandi fieri — et iam die vesper erat — advorso colle, sicuti
4 praeceptum fuerat, evadunt. amisso loco Numidae fusi fugatique.
pauci interiere, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tu-
tata sunt.

5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pede-
strium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius
praetergressus est, paulatim suos in aequom locum deducit ac
dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit,
quietus, uti res postulabat, aciem exornat, neque remittit quid
6 ubique hostis ageret explorare. postquam Rutilium consedisse
iam et animo vacuom accepit simulque ex Iugurthae proelio cla-
morem augeri, veritus ne legatus cognita re laborantibus suis
auxilio foret, aciem quam diffidens virtuti militum arte statue-
rat, quo hostium itineri officeret, latius porrigit eoque modo ad
53 Rutili castra procedit. Romani ex inproviso pulveris vim mag-
nam animadvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus
prohibebat. et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi
aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque
adpropinquare vident, cognita re properantes arma capiunt ac
2 pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde, ubi propius
3 ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidae
tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, post-
quam eos inpeditos ramis arborum atque ita disiectos circumve-
niri vident, fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut
4 noctis quae iam aderat auxilio integri abeunt. elephanti quattuor
5 capti, reliqui omnes numero quadraginta interfecti. at Romani,
quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi lassi-
que erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur,
6 instructi intentique obviam procedunt. nam dolus Numidarum

---

11 die *PC*, diei *C* || 12 fuerat *PC*, erat *C* || 13 plerosque *C*, pluresque *PC* || 24 itineri *ex* itinere *P* || 26 animaduertunt *ex* animaduertit *P* || 37 lassique *z*, laetique *PC*, laetique uictoria *Dietschius*

nihil languidi neque remissi patiebatur. ac primo obscura nocte, 7
postquam haud procul inter se erant, strepitu velut hostes ad-
ventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere
et paene inprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque
praemissi equites rem exploravissent. igitur pro metu repente 8
gaudium mutatur, milites alius alium laeti appellant, acta edo-
cent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad caelum fert. quippe
res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet,
advorsae res etiam bonos detrectant.

Metellus in eisdem castris quatriduo moratus saucios cum **54**
cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, univorsos
in contione laudat atque agit gratias, hortatur ad cetera, quae
levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugna-
tum, reliquos labores pro praeda fore. tamen interim transfu- 2
gas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agitaret,
cum paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus gereret
exploratum misit. at ille sese in loca saltuosa et natura munita 3
receperat ibique cogebat exercitum numero hominum amplio-
rem sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites 4
nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque
animus fert, eo discedunt neque id flagitium militiae ducitur. ita
se mores habent.

Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem 5
esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non pos-
set, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus, minore detri-
mento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque
in acie sed alio more bellum gerundum. itaque in loca Numidiae 6
opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida te-
mere munita aut sine praesidio capit incenditque, puberes inter-
fici iubet, alia omnia militum praedam esse. ea formidine multi
mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia quae usui
forent affatim praebita, ubicumque res postulabat praesidium
inpositum. quae negotia multo magis quam proelium male pu- 7
gnatum ab suis regem terrebant, quippe cuius spes omnis in 8

2 aduentarent *Dietschius* ‖ 6 mutatur *Prisc. vol. II p. 296*, exortum *PC* ‖ 9 detrectant *P* (deterrent *p in marg.*) *C*, detractant *C* ‖ 13 sunt *PC*, sint *editiones ante Cortium* ‖ generant *P* ‖ satis iam pugnatum *PC*, *quorum pauci aut omittunt* iam *aut ordinem verborum variant* ‖ 17 salutuosa *P* ‖ 18 exercitum ** numero *P* ‖ 21 numidarum *C*, numida *P* (*ex* – ia) *C* ‖ 24 regis etiamtum animum *PC*, regis a. e. *vel* etiamtum r. a. *C* ‖ 26 inicum (*vel* iniquum) *z*, inimicum *PC* ‖ 30 interficit *PC praeter unum qui* interfici ‖ 35 cuius *PC*, cui *C*

fuga sita erat, sequi cogebatur, et qui sua loca defendere nequi-
9 verat, in alienis bellum gerere. tamen ex copia quod optumum
videbatur consilium capit, exercitum plerumque in eisdem locis
opperiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, noc-
turnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente ag-
10 greditur. eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo
omnium intactus profugit, et Numidae priusquam ex castris sub-
veniretur, sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli re-
bus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, ut in adverso
loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potiretur, Iugur-
tham magnuficum ex Albini socordia spem salutis in solitudine
2 aut fuga coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta dis
inmortalibus supplicia decernere, civitas trepida antea et sollicita
3 de belli eventu laeta agere, de Metello fama praeclara esse. igi-
tur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, ca-
vere tamen necubi hosti opportunus fieret, meminisse post glo-
4 riam invidiam sequi. ita quo clarior erat, eo magis anxius erat,
neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi fru-
mento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu prae-
sidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius duce-
5 6 bat. sed igni magis quam praeda ager vastabatur. duobus locis
7 haud longe inter se castra faciebant. ubi vi opus erat, cuncti
aderant. ceterum quo fuga atque formido latius cresceret, di-
8 vorsi agebant. eo tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut
locum pugnae quaerere, qua venturum hostem audierat, pabu-
lum et aquarum fontis, quorum penuria erat, conrumpere, mo-
do se Metello interdum Mario ostendere, postremos in agmine
temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis post aliis mini-
tari, neque proelium facere neque otium pati, tantum modo ho-
stem ab incepto retinere.

56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque ab
hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea parte qua
sita erat arcem regni nomine Zamam statuit obpugnare ratus, id
quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio
2 venturum ibique proelium fore. at ille quae parabantur a perfu-
gis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit. oppidanos
hortatur moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus
ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissumum erat. praeterea

---

2 copia *z*, inopia *PC quorum unus* ç inopia ‖ 10 ut in *Pz*, ut *om.* *C* ‖ 12 albini *PC*, auli *C* ‖ 18 anxius erat *PC*, *quorum unus* animus anxius erat (*itaque z*), *alii* animosior

pollicetur in tempore semet cum exercitu adfore. ita conpositis 3
rebus in loca quam maxume occulta discedit ac post paulo cog-
noscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus
Siccam missum, quod oppidum primum omnium post malam
pugnam ab rege defecerat. eo cum delectis equitibus noctu per- 4
git et iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit, simul
magna voce Siccenses hortatur uti cohortis ab tergo circumve-
niant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare. si id fece-
rint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem
acturos. ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido pro- 5
peravisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mu-
tavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites Iu- 6
gurthini paulisper ab rege sustentati, postquam maiore vi hostes
urgent, paucis amissis profugi discedunt. Marius ad Zamam **57**
pervenit. id oppidum in campo situm magis opere quam natura
munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulen-
tum. igitur Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta 2
moenia exercitu circumvenit, legatis imperat ubi quisque cura-
ret. deinde signo dato undique simul clamor ingens oritur ne- 3
que ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu ma-
nent, proelium incipitur. Romani pro ingenio quisque pars emi- 4
nus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo
subfodere modo scalis aggredi, cupere proelium in manibus fa-
cere. contra ea oppidani in proxumos saxa volvere, sudes pila, 5
praeterea picem sulphure et taeda mixtam ardentia mittere. sed 6
ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muni-
verat. nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa volne-
rabant parique periculo sed fama inpari boni atque ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inproviso ca- **58**
stra hostium cum magna manu invadit, remissis qui in praesidio
erant et omnia magis quam proelium expectantibus portam in-
rumpit. at nostri repentino metu perculsi sibi quisque pro mo- 2
ribus consulunt: alii fugere alii arma capere, magna pars volne-
rati aut occisi. ceterum ex omni multitudine non amplius qua- 3
draginta memores nominis Romani grege facto locum cepere
paulo quam alii editiorem neque inde maxuma vi depelli quive-
runt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus

---

10 acturos *ex* auctores *P* ‖ 12 gerunt *PC*, agunt *C* ‖ 14 discedunt *p*, discedit *P* ‖ 22 alii succedere ac *PC*, alii euadere aut *vel* alii euadere uel succedere uel murum ascendere ac *C deteriores* ‖ 24 proximos *C*, proximis *PC* ‖ 25 picem sulphure et teda * (*fuit* ceda*) mixtā ardentia mittere *P et sic fere C*, *nisi quod* ardenti *alii alii* ardentia

frustrari; sin Numidae propius adcessissent, ibi vero virtutem
4 ostendere et eos maxuma vi caedere fundere atque fugare. inte-
rim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem hostilem a
tergo accepit, dein convorso equo animadvortit fugam ad se vor-
5 sum fieri: quae res indicabat popularis esse. igitur equitatum
omnem ad castra propere misit ac statim C. Marium cum cohor-
tibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam perque rem
publicam obsecrat, nequam contumeliam remanere in exercitu
victore neve hostis inultos abire sinat. ille brevi mandata efficit.
6 at Iugurtha munimento castrorum inpeditus, cum alii super val-
lum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes offi-
7 cerent, multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus in-
fecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu re-
59 vortitur. igitur postero die, prius quam ad obpugnandum egre-
deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat,
pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tribunis disper-
tit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti superiore die mu-
2 rum aggreditur. interim Iugurtha ex occulto repente nostros
invadit. qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi pertur-
3 bantur, reliqui cito subveniunt. neque diutius Numidae resistere
quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in
congressu facerent. quibus illi freti non, uti equestri proelio
solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere, inplicare
ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene
60 victos dare. eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur.
ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti, neque
alius in alio magis quam in sese spem habere pariterque oppi-
dani agere: obpugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri
2 alteros sauciare quam semet tegere, clamor permixtus hortatione
laetitia gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri, tela
3 utrimque volare. sed illi qui moenia defensabant, ubi hostes
paulum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre
4 prospectabant. eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos
modo modo pavidos animadvorteres ac, sicuti audiri a suis aut
cerni possent, monere alii alii hortari aut manu significare aut
niti corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes
5 tela agitare. quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea parte
curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare,

---

1 frustrari *PC*, frustrati *C* ‖ 3 clamorem *C*, clamorem uel (et *C pauci*) tumultum *PC* ‖ 4 accepit *ex* accedit *P* ‖ 23 aduersi sequi *PC*, aduersis equi *corr. in P*, aduersis equis *in aliquot C* ‖ 29 permixtus *ex* promixtus *P* ‖ 35 possent *ex* possint *P*

pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. ita illis stu- 6
dio suorum adstrictis repente magna vi murum aggreditur. et
iam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum oppidani
concurrunt, lapides ignem alia praeterea tela ingerunt. nostri 7
primo resistere, deinde, ubi unae atque alterae scalae conminu-
tae, qui supersteterant adflicti sunt, ceteri quoquo modo potu-
ere, pauci integri magna pars volneribus confecti abeunt. de- 8
nique utrimque proelium nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque oppidum 61
capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam fa-
cere et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit et in eis
urbibus, quae ad se defecerant satisque munitae loco aut moe-
nibus erant, praesidia inponit. ceterum exercitum in provinciam, 2
quae proxuma est Numidiae, hiemandi gratia conlocat. neque 3
id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed
quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per ami-
cos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. igitur Bo- 4
milcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis
de Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam ami-
citiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationibus
aggreditur. ac primo efficit uti ad se conloquendi gratia occul- 5
tus veniat, deinde fide data, si Iugurtham vivom aut necatum
sibi tradidisset, fore ut illi senatus inpunitatem et sua omnia
concederet, facile Numidae persuadet cum ingenio infido tum
metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad
supplicium traderetur. is, ubi primum opportunum fuit, Iugur- 62
tham anxium ac miserantem fortunas suas adcedit. monet atque
lacrumans obtestatur uti aliquando sibi liberisque et genti Nu-
midarum optume meritae provideat, omnibus proeliis sese victos,
agrum vastatum, multos mortalis captos occisos, regni opes con-
minutas esse; satis saepe iam et virtutem militum et fortunam
temptatam: caveat ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his 2
atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit. mittun- 3
tur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum
dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fi-
dem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hi- 4
bernis accersi iubet, eorum et aliorum, quos idoneos ducebat,

---

1 illis a studio eorum *P*, *corr. p* || 7 abeunt *in marg. p* (*sed a abscisso marg. periit*), eunt *P* || 10 nisi *C*, niti *PC*, niti nisi *C* || 12 ad *C*, *p in marg.*, *Arusianus p. 224 et p. 240*, ab *PC* || 13 praesidia imponit *ex* praesidie inponunt *P* || 14 hiemandi *ex* hiemali *P* || 18 clam *post* datis *C inserunt* (*post* nece *vel post* inde *singuli*), *om. P* || 19 de *om. C deteriores* || 25 ne si *C*, nisi *PC*, si *C* || 29 meritae *PC*, merenti *C* || 37 accersi *PC*, accersiri *C*

5 consilium habet. ita more maiorum ex consili decreto per lega-
tos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos
6 omnis, equorum et armorum aliquantum. quae postquam sine
7 mora facta sunt, iubet omnis perfugas vinctos adduci. eorum
magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum dedi-
8 tio coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. igitur
Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad
imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum
9 suum et ex mala conscientia digna timere. denique multis diebus
per dubitationem consumptis, cum modo taedio rerum advor-
sarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse repu-
taret quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis
magnisque praesidiis nequiquam perditis de integro bellum su-
10 mit. et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Me-
tello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias dis sub-
plicanti magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat: pro-
inde, quae animo agitabat, fretus dis ageret. fortunam quam
2 saepissume experiretur, cuncta prospere eventura. at illum iam
antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum
praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant, industria
probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi mo-
dicus, lubidinis et divitiarum victor, tantum modo gloriae avi-
3 dus. sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum
aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca fa-
cundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bo-
4 nas integrum ingenium brevi adolevit. ergo ubi primum tribu-
natum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignoran-
5 tibus, facile notus per omnis tribus declaratur. deinde ab eo
magistratu alium post alium sibi peperit semperque in potesta-
tibus eo modo agitabat, ut ampliore quam gerebat dignus habe-
6 retur. tamen is ad id locorum talis vir — nam postea ambitione
praeceps datus est — adpetere non audebat. etiam tum alios
magistratus plebs, consulatum nobilitas inter se per manus tra-
7 debat. novos nemo tam clarus neque tam egregiis factis erat,
64 quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur. igitur
ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt, quo cupido

---

6 mauritaniam *P* ‖ 7 cum *C*, dum *PC*, tum *C* ‖ 9 multis diebus *ex* mei c * * * * * * (*ut videtur*) *P* ‖ 18 ageret *C*, agere *PC* ‖ 20 capiundum *ex* cupiundum *P* ‖ 21 uestustatem *P* ‖ abunda *P* ‖ 23 et *p*, ac *P* ‖ 25 aetas *ex* altus *P* ‖ 26 munditiis *ex* militiis *P* ‖ 28 facile] factis *Palmerius* ‖ 33 consulatum appetere *z* ‖ 35 egregiis *PC*, egregius *C* ‖ 36 is *om. P*, *inseruit p* ‖ 37 cum *ante* aruspicis *inserunt PC*, *om. C* ‖ intendere uidet *om. P*, *s. s. p*

animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat.
cui quamquam uirtus gloria atque alia optanda bonis superabant,
tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobi-
litatis malum. itaque primum conmotus insolita re mirari eius 2
consilium et quasi per amicitiam monere ne tam prava incipe-
ret neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus
cupiunda esse, debere illi res suas satis placere; postremo cave-
ret id petere a populo Romano, quod illi iure negaretur. post- 3
quam haec atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur,
respondit ubi primum potuisset per negotia publica, facturum
sese quae peteret. ac postea saepius eadem postulanti fertur di- 4
xisse ne festinaret abire, satis mature illum cum filio suo con-
sulatum petiturum. is eo tempore contubernio patris ibidem
militabat, annos natus circiter viginti. quae res Marium cum
pro honore quem adfectabat tum contra Metellum vehementer
accenderat. ita cupidine atque ira pessumis consultoribus gras- 5
sari, neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo am-
bitiosum foret, milites quibus in hibernis praeerat laxiore im-
perio quam antea habere, apud negotiatores, quorum magna
multitudo Uticae erat, criminose simul et magnufice de bello lo-
qui: dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis diebus
Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi,
quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet.
quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli 6
res familiaris conruperant et animo cupienti nihil satis festinatur.
erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam nomine Gauda **65**
Mastanabalis filius Masinissae nepos, quem Micipsa testamento
secundum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam cau-
sam mente paulum inminuta. cui Metellus petenti more regum 2
ut sellam iuxta poneret, item postea custodiae causa turmam
equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eo-
rum more foret, quos populus Romanus reges appellavisset,
praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani
satellites Numidae traderentur. hunc Marius anxium aggreditur 3
atque hortatur ut contumeliarum in imperatorem cum suo au-
xilio poenas petat; hominem ob morbos animo parum valido se-
cunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinis-
sae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus foret, impe-

---

4 primum *post* mirari *iterant PC*, *om. ibidem C* ‖ 13 in contubernio *p* ‖ 18 ambitionum *P* ‖ 24 quod *C*, quia *PC* ‖ 29 paulum *PC*, paululum *C* ‖ 32 more *PC*, modo *C* ‖ 35 imperatorem *P*, *et ex C unus*, in imperatorem *vel* imperatori *C* ‖ 36 suo exercitu (*s. s.* auxilio) *P*

rium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse eve-
4 nire, si ipse consul ad id bellum missus foret. itaque et illum
et equites Romanos milites et negotiatores, alios ipse plerosque
pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in
5 Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. sic
illi a multis mortalibus honestissuma suffragatione consulatus
petebatur. simul ea tempestate plebs, nobilitate fusa per legem
Mamiliam, novos extollebat. ita Mario cuncta procedere.
66 Interim Iugurtha postquam omissa deditione bellum incipit,
cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum, civi-
tatis quae ab se defecerant formidine aut ostentando praemia af-
fectare, conmunire suos locos, arma tela aliaque, quae spe pacis
amiserat, reficere aut conmercari, servitia Romanorum adlicere
et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia temptare: prorsus ni-
2 hil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. igitur Vagenses,
quo Metellus initio Iugurtha pacificante praesidium inposuerat,
fatigati regis suppliciis neque antea voluntate alienati, principes
civitatis inter se coniurant. nam volgus, uti plerumque solet et
maxume Numidarum, ingenio mobili seditiosum atque discordio-
sum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum.
dein conpositis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod
is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam
3 magis quam formidinem ostentabat. sed ubi tempus fuit, centu-
riones tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi T. Tur-
pilium Silanum alius alium domos suas invitant. eos omnis prae-
ter Turpilum inter epulas obtruncant. postea milites palantis in-
4 ermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. idem
plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum in-
citati, quis acta consiliumqne ignorantibus tumultus ipse et res
67 novae satis placebant. Romani milites, inproviso metu incerti
ignarique quid potissumum facerent, trepidare. arce oppidi, ubi
signa et scuta erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga
prohibebant. ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum
2 saxa et alia quae locus praebebat certatim mittere. ita neque ca-
veri anceps malum neque a fortissumis infirmissumo generi re-
sisti posse: iuxta boni malique strenui et inbelles inulti obtrun-
3 cari. in ea tanta asperitate saevissumis Numidis et oppido undi-
que clauso Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus

---

4 pacis spes (*vel* spe) *C*, paucis (*ex* pauci) spe *P* || 5 poscant *ex* poscunt *P* || 6 illis multis a mortalibus *P* || 7 petabatur *P* || 22 celebratisque (u *sup.* i) *P* || 25 silatum *ex* selatum *P* || suas *ex* suos *P* || 31 arce *scripsi*, arcem *PC*, ad arcem *C* || 32 fuga prohibebant *scripsi*, fuga prohibebat *P*, fugam prohibebant *C*: *cf. Iug. 18, 1*

profugit. id misericordiane hospitis an pactione aut casu ita eve-
nerit, parum comperimus: nisi, quia illi in tanto malo turpis vita
integra fama potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vagae actis comperit, paulisper 68
maestus ex conspectu abit. deinde ubi ira et aegritudo permixta
sunt, cum maxuma cura ultum ire iniurias festinat. legionem, 2
cum qua hiemabat, et quam plurumos potest Numidas equites
pariter cum occasu solis expeditos educit et postera die circiter
hora tertia pervenit in quandam planitiem locis paulo superiori-
bus circumventam. ibi milites fessos itineris magnitudine et iam 3
abnuentis omnia docet oppidum Vagam non amplius mille pas-
suum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo pati, dum
pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, poenas ca-
perent. praeterea praedam benigne ostentat. sic animis eorum 4
adrectis, equites in primo late, pedites quam artissume ire et signa
occultare iubet. Vagenses ubi animum advortere ad se vorsum 69
exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati, por-
tas clausere, deinde ubi neque agros vastari et eos, qui primi ad-
erant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati cum
magno gaudio obvii procedunt. equites peditesque repente signo 2
dato alii volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festinare,
pars turris capere: ira atque praedae spes amplius quam lassitudo
posse. ita Vagenses biduom modo ex perfidia laetati. civitas ma- 3
gna et opulens cuncta poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem 4
praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus,
iussus a Metello causam dicere postquam sese parum expurgat,
condemnatus verberatusque capite poenas solvit: nam is civis ex
Latio erat.

Per idem tempus Bomilcar, cuius inpulsu Iugurtha dedi- 70
tionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi et ipse
eum suspiciens novas res cupere, ad perniciem eius dolum quae-
rere, die noctuque fatigare animum; denique omnia temptando 2
socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opi-
bus, carum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seor-
sum ab rege exercitum ductare et omnis res exequi solitus erat,
quae Iugurthae fesso aut maioribus adstricto superaverant: ex

1 an pactione aut *PC*, an pactione an *C* ‖ 4 compaerat *P* ‖ 5 ambit *P* ‖ 6 festinant *ex* festinat *P* ‖ 8 postera *PC*, postero *C* ‖ 9 hora tertia *P*, horam tertiam *C* ‖ 15 late *C*, latere *PC* ‖ 20 obuio *P* ‖ 21 uolgum (*ita P*) *vel* uulgum *PC praeter deteriores duos qui* uulgus ‖ 22 irae *P* ‖ 27 uerberatisque (u *sup.* i) *P* ‖ ciuis ex latio *vel* ciuis ex collatio *C*, ciuis collatio (*sed* ex *manus prima inseruit et in margine adscripsit*) *P*: *cf. Mommsenus Stadtrechte p. 399 adn. 20* ‖ 31 perniciem *P*, perneciem *p* ‖ 34 carum *Colerus*: clarum *PC* ‖ 36 superauerunt *in marg. p*

3 quo illi gloria opesque inventae. igitur utriusque consilio dies
insidiis statuitur. cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
4 cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Ro-
manorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur.
5 is postquam magnitudine facinoris perculsus ad tempus non ve-
nit metusque rem inpediebat, Bomilcar simul cupidus incepta
patrandi et timore soci anxius, ne omisso vetere consilio novom
quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quis mol-
litiam socordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravis-
set, monere ne praemia Metelli in pestem converteret. Iugurthae
exitium adesse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
agitari; proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum
71 mallet. sed cum eae litterae adlatae, forte Nabdalsa exercito cor-
2 pore fessus in lecto quiescebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis pri-
3 mo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. erat
ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque et om-
4 nium consiliorum nisi novissumi particeps. qui postquam adlatas
litteras audivit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo
opus esse, in tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam su-
per caput in pulvino temere positam sumit ac perlegit, dein pro-
5 pere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa paulo post ex-
perrectus ubi neque epistulam repperit et rem omnem uti acta
erat cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id fru-
stra fuit, Iugurtham placandi gratia adcedit: dicit quae ipse pa-
ravisset facere perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtesta-
tur per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali
72 scelere suspectum sese haberet. ad ea rex aliter atque animo ge-
rebat placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios
insidiarum cognoverat, interfectis iram obpresserat, nequa ex eo
2 negotio seditio oreretur. neque post id locorum Iugurthae dies aut
nox ulla quieta fuit; neque loco neque mortali cuiquam aut tem-
pori satis credere, civis hostisque iuxta metuere, circumspectare
omnia et omni strepitu pavescere, alio atque alio loco saepe contra
decus regium noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis
armis tumultum facere, ita formidine quasi vecordia exagitari.
73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto
ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta

---

8 mollitiam *PC*, mollitiem *C* ‖ 9 testare *P* ‖ 23 erat ex perfugis cognouit *PC* (*nisi quod unus* et seruis *alius* ex seruis *alius* expertus): ex perfugis *ex c. 73, 1 inlatum del. Kritzius* ‖ indiĕ (e *in ras.*) *P* ‖ 24 adcedit] cognouit *P* ‖ 30 oreretur *P*, oriretur *C* ‖ 31 autempori (*ex* -re) *P* ‖ 33 atque alio *z*, *om.* *PC* ‖ 34 excitus *pC*, exercitus *P*, experrectus *Diomedes p. 376*, *qui supra* (*c. 71, 5*) *dictorum memor fuisse videtur*

parat festinatque. Marium fatigantem de profectione, simul et 2
invitum et offensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit.
et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, 3
cognitis volenti animo de ambobus acceperant. imperatori nobi- 4
litas, quae antea decori fuit, invidiae esse, at illi alteri generis hu-
militas favorem addiderat. ceterum in utroque magis studia par-
tium quam bona aut mala sua moderata. praeterea seditiosi ma- 5
gistratus volgum exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis
arcessere, Mari virtutem in maius celebrare. denique plebes sic 6
accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in
manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium et
sua necessaria post illius honorem ducerent. ita perculsa nobi- 7
litate post multas tempestates novo homini consulatus mandatur.
et postea populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus
quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit.
sed paulo ...... decreverat: ea res frustra fuit.

Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum plerosque **74**
ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos alii ad regem
Bocchum profugerant, cum neque bellum geri sine administris
posset et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri peri-
culosum duceret, varius incertusque agitabat. neque illi res ne-
que consilium aut quisquam hominum satis placebat. itinera prae-
fectosque in dies mutare, modo advorsum hostis, interdum in
solitudines pergere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem
habere, dubitare virtuti an fidei popularium minus crederet: ita
quocumque intenderat res advorsae erant. sed inter eas moras 2
repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha
pro tempore parati instructique, dein proelium incipitur. qua 3
in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius
omnes milites primo congressu pulsi fugatique. Romani signo-

---

2 inuitum *PC*, inuisum *z*, *p in marg.* ‖ dimittit *ex* dimittet *P* ‖ 3 plebes *ex* plebis *P* ‖ 5 illi *ex* illa *P* ‖ 8 uolgum *P*, uulgum *PC* ‖ exagitare *PC*, excitare *C* ‖ 9 plebes *C*, plebs *PC* ‖ 10 accensa *ex* accense *P* ‖ agrestisque *P* ‖ 11 erunt *P* ‖ frequentarentur *P* ‖ 13 pos *P* ‖ consulatus mandatur *ex* consulatumundatũ *P* ‖ 14 t. manlio mancino *P*, *praenomen* t. *praeterea duo C tenent* (*vel unus, nam ex altero* c. *tradit Gerlachius*) *om. reliqui;* Gaium *vocant Gell. 7* (*6*), *11, 2 Prisc. vol. II p. 382* ‖ 15 iussit] decreuit uoluit *s. s. p* ‖ 16 sed paulo decreuerat *PC*, *ex z optimus*, sed senatus paulo (*vel* paulo decio) decreuerat *C deteriores*, *z*, sed paulo ante senatus metello numidiam decreuerat (*vel similiter*) *z: de eis quae exciderint cf. Mommsenus H. R. vol. II⁴ p. 150* ‖ 20 experiri *ex* expetiri *P* ‖ 21 deduceret *P* ‖ uarius *C*, uanus *PC* ‖ 22 homnium *P*, hominium *p*, hominum *vel* omnium *C* ‖ placebat *ex* placebit *P* ‖ 23 mature *P* ‖ 25 an] ac *P* ‖ fidei *PC*, fide *C* ‖ 26 moras *ex* mores *P*

rum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti:
nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis pedes quam arma
tuta sunt.

75 Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis diffidens cum
perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit,
in oppidum magnum atque opulentum, ubi plerique thesauri fi-
2 liorumque eius multus pueritiae cultus erat. quae postquam
Metello conperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque pro-
xumum in spatio milium quinquaginta loca arida atque vasta
esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus
foret, omnis asperitates supervadere ac naturam etiam vincere
3 aggreditur. igitur omnia iumenta sarcinis levari iubet nisi fru-
mento dierum decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea
4 portari. praeterea conquirit ex agris quam plurumum potest
domiti pecoris. eo inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque li-
5 gnea, conlecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc finitumis imperat,
qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurumum quis-
que aquae portaret. diem locumque, ubi praesto fuerint, prae-
6 dicit, ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam esse su-
pra diximus, iumenta onerat: eo modo instructus ad Thalam
7 proficiscitur. deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis prae-
ceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente caelo
missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret.
8 praeterea conmeatus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique
9 in nova deditione, officia intenderant. ceterum milites religione
pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum addidit. nam
rati sese dis inmortalibus curae esse. deinde postero die contra
10 opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. oppidani, qui se
locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re
76 perculsi, nihilo segnius bellum parare idem nostri facere. sed
rex nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma
tela locos tempora, denique naturam ipsam ceteris imperitantem
industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido
noctu profugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut
una nocte moratus simulabat sese negoti gratia properare. cete-
rum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat.
2 nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. at Metel-

1 et *post* armorum *iterant PC* ‖ 2 numidis *PC*, numidas *C* ‖ 3 tuta sunt *PC*, tutata sunt *vel* tutarunt *C* ‖ 6 epulentũ * ibi qu*e (epulentum ii quae *non* epulentũ ubique *fuisse videtur*) *P*, ubi *vel* ibique *C praeter unum in quo* ubique ‖ 8 comperta *ex* conposita *P* ‖ 15 eo *PC*, eoque *C* ‖ 16 tuguris *P* ‖ 18 fuerint *C*, fuerit *PC*, forent *Kritzius* ‖ 19 supra *om. P* ‖ 21 quo *C*, quod *PC* ‖ 29 asperitate *P*, aspiretate *p* ‖ 30 innichilo signius *P*

lus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus
et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. deinde 3
locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem iacere et
super aggerem inpositis turribus opus et administros tutari. con- 4
tra haec oppidani festinare parare, prorsus ab utrisque nihil re-
licum fieri. denique Romani multo ante labore proeliisque fati- 5
gati, post dies quadraginta quam eo ventum erat, oppido modo
potiti, praeda omnis ab perfugis conrupta. ei postquam murum 6
arietibus feriri resque suas adflictas vident, aurum atque argen-
tum et alia quae prima ducuntur domum regiam conportant. ibi
vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni conrum-
punt et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volen-
tes pependere.

Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Me- 77
tellum venerant orantes uti praesidium praefectumque eo mitte-
ret: Hamilcarem quendam hominem nobilem factiosum novis
rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum
neque leges valerent. ni id festinaret, in summo periculo suam
salutem, illorum socios fore. nam Leptitani iam inde a princi- 2
pio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam mi-
serant amicitiam societatemque rogatum. deinde ubi ea inpe- 3
trata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia Albino
Metelloque imperata nave fecerant. itaque ab imperatore facile 4
quae petebant adepti. emissae eo cohortes Ligurum quattuor et
C. Annius praefectus. id oppidum ab Sidoniis conditum est, 78
quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos lo-
cos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex
re inditum. nam duo sunt sinus prope in extrema Africa inpa- 2
res magnitudine pari natura. quorum proxuma terrae praealta
sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia alia in tempestate vadosa.
nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum ha- 3
renamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum
cum ventis simul mutatur, Syrtes ab tractu nominatae. eius 4
civitatis lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cul-
tusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod pro-
cul ab imperio regis aetatem agebant. inter illos et frequentem 5
Numidiam multi vastique loci erant.

Sed quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia ve- 79

2 deinde locis *Cortius*, dein duobus locis *PC*, deinde iubet locis *C* (*si recte de C relatum est*) || 3 uineas agere aggerem iacere *Cortius*, uineas agere superque eas aggerem iacere *PC* || 20 iugurthini *delevit Linkerus* || 22 manserere *P* || 25 ab (*ex* ob) sidonis *P* || 30 alia alia *z*, alia *PC* || 31 marum *P*

nimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus
duorum Carthaginiensium memorare: eam rem nos locus admo-
2 nuit. qua tempestate Carthaginienses pleraque Africa imperita-
3 bant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. ager in
medio harenosus, una specie: neque flumen neque mons erat,
qui finis eorum discerneret. quae res eos in magno diuturnoque
4 bello inter se habuit. postquam utrimque legiones item classes
saepe fusae fugataeque et alteri alteros aliquantum adtriverant, ve-
riti ne mox victos victoresque defessos alius aggrederetur, per indu-
tias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur:
quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque po-
5 puli finis haberetur. igitur Carthagine duo fratres missi, quibus
nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere. Cyrenenses tar-
6 dius iere. id socordiane an casu acciderit parum cognovi. ce-
terum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari re-
tinere. nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus
coortus harenam humo exitavit, ea magna vi agitata ora oculos-
7 que implere solet, ita prospectu impedito morari iter. postquam
Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem con-
ruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante
tempus domo digressos conturbare rem, denique omnia malle
8 quam victi abire. sed cum Poeni aliam condicionem, tantum
modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium fa-
ciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obrue-
rentur, vel eadem condicione sese quem in locum vellent pro-
9 cessuros. Philaeni condicione probata seque vitamque suam rei
10 publicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco
Philaenis fratribus aras consecravere aliique illis domi honores
instituti. nunc ad rem redeo.

80 Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra
Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus,
pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et eo
2 tempore ignarum nominis Romani. eorum multitudinem in
unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi,
3 imperium observare, item alia militaria facere. praeterea regis
Bocchi proxumos magnis muneribus et maioribus promissis ad

---

1 non dignum *P* ‖ mirabile *C*, memorabile *P* (?) *C* ‖ facinus *P* ‖ 2 nos locus *PC*, locus nos *C eique deteriores*: nos *delevit Cortius* ‖ 3 pleraque africa *unus ex C*, *Arusianus p. 237*, pleraeque africae *PC* ‖ 8 fuisse *P* ‖ 10 delegati *P* ‖ 12 quibs *ex* cuius *P*, quibus *C* ‖ 13 phi_lenes *P*, philenes *vel* philaenes *C* ‖ 17 ora oculosque *ex* oraculosque *P* ‖ 19 aliquanto *ex* aliquando *P* ‖ 22 abire *ex* habere *P* ‖ poeni aliam *ex* poeniliam *P*, peniliam *in marg. p* ‖ 24 peterentur *P* ‖ 26 phileni *P* ‖ regi p. *P*

studium sui perducit, quis adiutoribus regem aggressus inpellit
uti advorsus Romanos bellum incipiat. id ea gratia facilius pro- 4
niusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam
miserat foedus et amicitiam petitum, quam rem opportunissumam 5
incepto bello pauci impediverant caeci avaritia, quis omnia ho-
nesta atque inhonesta vendere mos erat. etiam antea Iugurthae 6
filia Bocchi nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas Mau-
rosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quisque quam plu-
rumas uxores, denas alii alii pluris habent, sed reges eo amplius.
ita animus multitudine distrahitur: nulla pro socia optinet, pa- 7
riter omnes viles sunt. igitur in locum ambobus placitum exer- **81**
citus conveniunt. ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum
oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, commu-
nis omnium hostis esse; eandem illos causam belli cum Boccho
habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi,
quis omnia regna advorsa sint. tum sese, paulo ante Carthagi-
niensis, item regem Persen, post uti quisque opulentissumus vi-
deatur, ita Romanis hostem fore. eis atque aliis talibus dictis 2
ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi [Q.] Metellus prae-
dam captivosque et inpedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus aut 3
capta urbe operae pretium fore aut, si dux Romanus auxilio suis
venisset, proelio sese certaturos. nam callidus id modo festina- 4
bat, Bocchi pacem inminuere, ne moras agitando aliud quam bel-
lum mallet.

Imperator postquam de regum societate cognovit, non te- **82**
mere neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus
locis pugnandi copiam facit. ceterum haud procul ab Cirta ca-
stris munitis reges opperitur, melius esse ratus cognitis Mauris,
quoniam is novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam fa-
cere. interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam 2
Mario datam, nam consulem factum ante acceperat. quibus re-
bus supra bonum aut honestum perculsus, neque lacrumas te-
nere neque moderari linguam, vir egregius in aliis artibus nimis
molliter aegritudinem pati. quam rem alii in superbiam vorte- 3

---

2 aduersus *PC*, aduersum *C* ‖ 5 belli *P* ‖ 7 filia bocchi *C*, filia (a *s. s.* *P*) boccho *PC*, *Nonius p. 353* ‖ 7 numidas *ex* numidos *P* ‖ 10 nullam (aut nulla *p in marg.*) – optinet (*ex* obt.) *P*, nullam (nulla *unus*) – obtinet (*vel* obtinent) *C* ‖ 15 et cum aliis *bis scripta semel expuncta in P* ‖ lubidine *P* ‖ 17 persen* *P*, persem *vel* persen *C* ‖ 19 iter constituunt *s. s. in P* ‖ ibi q. (*vel* quintus) *C*, ibique *PC* ‖ 21 operae pretium *PC ex quibus unus om.* operae ‖ dux romanus *PC*, dux *om.* *C* ‖ 23 moras *C*, mox *PC* ‖ 29 fecere *ex* faecere *P* ‖ 31 quibus *PC*, quis *C* ‖ 32 aut *PC*, atque *C* ‖ tenere *ex* timere *P* ‖ 33 artibus *ex* artubus *P* ‖ 34 mollite *P*

bant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse, multi,
quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis co-
gnitum est illum magis honore Mari quam iniuria sua excrucia-
tum neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii
83 quam Mario traderetur. igitur eo dolore inpeditus et quia stul-
titiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad
Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano
fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque con-
iungendae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis
confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne
bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in eiusdem
potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo
licere, deponi, cum victores velint; proinde sibi regnoque suo
consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misce-
2 ret. ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed
Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia
3 conventura. rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios
mittit; ille probare partim, alia abnuere. eo modo saepe ab
utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere et ex Me-
telli voluntate bellum intactum trahi.

84 At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe consul
factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea
iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, sin-
gulos modo modo univorsos laedere, dictitare sese consulatum ex
victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnufica pro se et illis
2 dolentia. interim quae bello opus erant prima habere, postulare
legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque ar-
cessere, praeterea ex Latio fortissumum quemque, plerosque mi-
litiae paucos fama cognitos accire et ambiundo cogere homines
3 emeritis stipendiis secum proficisci. neque illi senatus, quam-
quam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat. ceterum
supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia
volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amis-
surus. sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi
4 plerosque invaserat. sese quisque praeda locupletem fore, victo-
rem domum rediturum, alia huiuscemodi animis trahebant, et eos
5 non paulum oratione sua Marius adrexerat. nam postquam om-
nibus quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi

2 quo iam *ex* quodam *P* ‖ 3 honere *P* ‖ 4 alii qu* mario (*eras.* ã) *P* ‖ 8 magnam copiam *ex* magnum copium *P* ‖ 12 cuiuis *ex* cuius *P* ‖ 15 facit *ex* fuit *P* ‖ 20 intractum *P* ‖ 27 arcessere *PC*, accersere *vel* accersire *C* ‖ 32 militia *C*, militiam *PC* ‖ 33 uolenti *PC*, uolente *C* ‖ putabantur *P* ‖ studia *ex* dubia *P*

causa, simul et nobilitatem uti consueverat exagitandi, contionem populi advocavit. deinde hoc modo disseruit.

'Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus imperium 85
a vobis petere et postquam adepti sunt gerere; primo industrios
supplicis modicos esse, dein per ignaviam et superbiam aetatem
agere. sed mihi contra ea videtur. nam quo pluris est univorsa 2
res publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam
administrari quam haec peti debere. neque me fallit, quantum 3
cum maxumo benificio vostro negoti sustineam. bellum parare
simul et aerario parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offen-
dere, domi forisque omnia curare et ea agere inter invidos occur-
santis factiosos, opinione, Quirites, asperius est. ad hoc alii si 4
deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et
adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt:
mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute et in-
nocentia tutari. nam alia infirma sunt. et illud intellego, Quiri- 5
tes omnium ora in me convorsa esse, aequos bonosque favere,
quippe mea bene facta rei publicae procedunt, nobilitatem locum
invadendi quaerere. quo mihi acrius adnitundum est uti neque 6
vos capiamini et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a pueritia fui, 7
uti omnis labores et pericula consueta habeam. quae ante vostra 8
benificia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram non
est consilium, Quirites. illis difficile est in potestatibus tempe- 9
rare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui om-
nem aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex consue-
tudine in naturam vortit. bellum me gerere cum Iugurtha iussis- 10
tis, quam rem nobilitas aegerrume tulit. quaeso, reputate cum
animis vostris, num id mutare melius sit, siquem ex illo globo
nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem ve-
teris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi: scilicet
ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet sumat aliquem
ex populo monitorem offici sui. ita plerumque evenit ut quem 11
vos imperare iussistis, is imperatorem alium quaerat. atque ego 12
scio, Quirites, qui postquam consules facti sunt et acta maiorum
et Graecorum militaria praecepta legere coeperint, praeposteri

1 consueuerat *P* ‖ 6 quo *PC*, quanto *V* ‖ 7 illa *V* ‖ 9 beneficio uestro *PC*, uestro beneficio *VC* ‖ negotii *ex* negotio *P* ‖ sustineo *P fortasse recte* ‖ 10 et *om.* *V* ‖ 18 beneficia in remp. *V* ‖ 21 labores et pericula *PVC*, et *om.* *C* ‖ 26 uerti *V* ‖ iusisistis quem *P* ‖ 27 quaesore reputate *P* ‖ 28 mutare me melius *P* ‖ 29 aut (*ex* aud) aliud (.s. ad *s. s. p*) *P* ‖ 30 ac *PC*, aut *C*, *om.* *V*, *Prisc. vol. II p. 221* ‖ et *PVC*, ac *Prisc. l. c. et p. 360* ‖ 33 imperare *PC*, imperatorem *VC et ita p in marg.*, *ubi nunc relicua sunt* ẽ Δ ‖ is imperatorem *PC*, is sibi imperatorem *VC*

homines: nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu
13 prius est. conparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me
hominem novom. quae illi audire aut legere solent, eorum partem vidi alia egomet gessi; quae illi litteris ea ego militando di-
14 dici. nunc vos existumate facta an dicta pluris sint. contemnunt
novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna, illis pro-
15 bra obiectantur. quamquam ego naturam unam et communem
omnium existumo, sed fortissumum quemque generosissumum.
16 ac si iam ex patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mene an
illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese
17 liberos quam optumos voluisse? quodsi iure me despiciunt, faciunt
idem maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit.
18 invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae periculis
19 etiam meis, quoniam per haec illum cepi. verum homines conrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vostros honores contem-
20 nant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. ne illi falsi sunt,
qui divorsissumas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et
21 praemia virtutis. atque etiam, cum apud vos aut in senatu verba
faciunt, pleraque oratione maiores suos extollunt, eorum fortia
22 facta memorando clariores sese putant. quod contra est. nam
quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior.
23 et profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi lumen
24 est, neque bona neque mala eorum in occulto patitur. huiusce
rei ego inopiam fateor, Quirites, verum, id quod multo praecla-
25 rius est, meamet facta mihi dicere licet. nunc videte quam iniqui sint. quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines non habeo et quia mihi nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est quam accep-
26 tam conrupisse. equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, abunde illis facundam et conpositam orationem fore. sed in vostro maxumo benificio cum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, nequis modestiam in con-
27 scientiam duceret. nam me quidem ex animi mei sententia nulla
oratio laedere potest. quippe vera necesse est bene praedicent, falsa
28 vita moresque mei superant. sed quoniam vostra consilia accu-

---

3 aut *VC*, et *PC* ‖ 7 obiectantur *PC*, obiciuntur *p. s. s.*, *VC* ‖ 8 generosissimum *ex* generosissime *P* ‖ 9 patribus *PC*, matre *V* ‖ posset *PC*, possit *V* ‖ 11 faciunt *PC*, faciant *VC* ‖ 12 item *V* ‖ 14 haec per illa *V* ‖ 21 illorum uita *P* ‖ honorum *P* ‖ 22 habet *PC*, habent *VC* ‖ 23 neque mala neque bona *V* ‖ 24 fateor *Vz*, patior *PC* ‖ 30 abeunde *P* ‖ facundam *PC*, facundiam *VC* ‖ 31 uro maximo beneficio *P*, maximo uestro beneficio *VC* ‖ 31 me uosque *PC*, meque uosque *V* ‖ 33 mei *PVC*, *om.* *C* ‖ 34 praedicent *PVC*, praedicet *C* ‖ falsa *PVC*, falsam *C* ‖ 35 superent *ex* superant *P*

santur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium inpo-
suistis, etiam atque etiam reputate, num eorum poenitendum sit.
non possum fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus 29
maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum
phaleras alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso corpore.
hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut 30
illa illis, sed quae ego meis plurumis laboribus et periculis quae-
sivi. non sunt conposita verba mea: parui id facio. ipsa se 31
virtus satis ostendit. illis artificio opus est, ut turpia facta ora-
tione tegant. neque litteras Graecas didici: parum placebat eas 32
discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. at
illa multo optuma rei publicae doctus sum hostem ferire, praesi- 33
dium agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et la-
borem tolerare. his ego praeceptis milites hortabor neque illos 34
arte colam, me opulenter, neque gloriam meam laborem illorum
faciam. hoc est utile, hoc civile imperium. namque cum tute per 35
mollitiam agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum non
imperatorem esse. haec atque talia maiores vostri faciundo se- 36
que remque publicam celebravere. quis nobilitas freta, ipsa dis- 37
similis moribus, nos illorum aemulos contemnit, et omnis hono-
res non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. ceterum ho- 38
mines superbissumi procul errant. maiores eorum omnia quae
licebat illis reliquere, divitias imagines memoriam sui praeclaram,
virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur
dono neque accipitur. sordidum me et incultis moribus aiunt, 39
quia parum scite convivium exorno neque histrionem ullum neque
pluris preti cocum quam vilicum habeo. quae mihi lubet
confiteri, Quirites. nam ex parente meo et ex aliis sanctis 40
viris ita accepi: munditias mulieribus, laborem viris con-
venire, omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum
esse; arma, non supellectilem decori esse. quin ergo quod carum 41
aestumant, id semper faciant, ament potent: ubi adulescen-
tiam habuere ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et

---

2 numerorum *V* ‖ 5 corpore *PC*, pectore *pV*, *ex C unus* ‖ 6 non] ne *P* ‖ 7 ego meis *PC*, egomet *pVC*, *quorum unus* egomet meis ‖ 8 parui *pV*, *Nonius p. 260*, parum *PC: cf. Madvigius in Cic. de fin. p. 781* ‖ 11 profuerant *PC*, profuerunt *VC*, *in marg. p* ‖ 12 praesidia *PC*, praesidium *V*, *p* (*ut uidetur*) ‖ 15 ego *VC*, ergo *PC* ‖ 17 namque *PC*, nam *V* ‖ 18 mollitiam *VC*, mollitiem *PC* ‖ 19 talia *C*, alia *PVC* ‖ 24 relinquere *P* ‖ 26 incultis *PC*, incultum *VC* ‖ 28 libet mihi *V* ‖ 30 laborem uiris *PC*, uiris laborem *VC* ‖ 31 omnibusque bonis *VC*, que bonis *om. P*, bonis *om. C* ‖ 34 agant *ex* habent *P*

turpissumae parti corporis. sudorem pulverem et alia talia relin-
42 quant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. verum non ita
est. nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum
43 praemia ereptum eunt. ita iniustissume luxuria et ignavia pes-
sumae artes, illis qui coluere eas nihil officiunt, rei publicae inno-
44 xiae cladi sunt. nunc quoniam illis, quantum mei mores, non
illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar.
45 primum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites.
nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removi-
stis, avaritiam inperitiam atque superbiam. deinde exercitus ibi
est locorum sciens, sed mehercule magis strenuus quam felix.
46 nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est.
47 quam ob rem vos, quibus militaris aetas est, adnitimini mecum
et capessite rem publicam neque quemquam ex calamitate alio-
rum aut imperatorum superbia metus ceperit. egomet in agmine
aut in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero,
48 meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. et profecto dis
iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus. quae si dubia
aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire de-
49 cebat. etenim nemo ignavia inmortalis factus est neque quisquam
parens liberis uti aeterni forent optavit, magis uti boni honestique
50 vitam exigerent. plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem ver-
ba adderent. nam strenuis abunde dictum puto.'

86 Huiuscemodi oratione habita Marius, postquam plebis ani-
mos arrectos videt, propere conmeatu stipendio armis aliisque uti-
libus navis onerat, cum his A. Manlium legatum proficisci iubet.
2 ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex clas-
3 sibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. id
factum alii inopia bonorum alii per ambitionem consulis memo-
rabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini
potentiam quaerenti egentissumus quisque opportunissumus, cui
neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio ho-
4 nesta videntur. igitur Marius cum aliquanto maiore numero,
quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam
5 advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. nam Metellus
conspectum Mari fugerat, ne videret ea quae audita animus tole-

---

1 sudorem *om. V*, *singuli ex C et z* || 3 flagitiis *PC*, omnibus flagitiis *V*, flagitiis omnibus *z* || uiri *om. V* || 6 mei mores *PVC*, mores mei *C* || 8 bonum habete (habetote *pauci C*) animum *PC*, bonum animum habete *V* || 10 atque *PVC*, *om. C* || 11 sed] et *V* || mehercule *PC*, mehercules *VC* || 15 aut *PVC*, *om. C* || 16 periculi *PC*, periculis *V* || 19 omnis *ex* omnia *P* || decebat *p*, debat *P* || 20 nemo ignauia *PVC*, ignauia nemo *pC* || 21 uti boni *PC*, ut boni *VC* || 25 aliisque *PC*, que *om. C* || 32 cara *PC*, curae *C*

rare nequiverat. sed consul expletis legionibus cohortibusque 87
auxiliariis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, om-
nia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris
parum munita aggreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis
locis facere. interim novi milites sine metu pugnae adesse, vide- 2
re fugientis capi aut occidi, fortissumum quemque tutissumum,
armis libertatem patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam
atque divitias quaeri. sic brevi spatio novi veteresque coaluere et 3
virtus omnium aequalis facta. at reges ubi de adventu Mari co- 4
gnoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placue-
rat speranti mox effusos hostis invadi posse, Romanos sicuti ple-
rosqne remoto metu laxius licentiusque futuros. Metellus interea 88
Romam profectus contra spem suam laetissumis animis excipitur,
plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. sed 2
Marius inpigre prudenterque suorum et hostium res pariter ad-
tendere, cognoscere quid boni utrisque aut contra esset, explo-
rare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil
apud se remissum neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetu- 3
los et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe aggressus
in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta
armis exuerat. quae postquam gloriosa modo neque belli patran- 4
di cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad-
vorsum se opportunissumae erant, singulas circumvenire: ita Iu-
gurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio cer-
taturum. nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle po- 5
puli Romani amicitiam, nequid ab se hostile timeret. id simu- 6
laveritne, quo inprovisus gravior accideret, an mobilitate ingeni
pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, 89
partim vi alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus.
ac primo mediocria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tu- 2
tandos in manus venturum. sed ubi illum abesse et aliis nego- 3
tiis intentum accepit, maiora et magis aspera aggredi tempus
visum est. erat inter ingentis solitudines oppidum magnum at- 4
que valens nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libys memo-
rabatur. eius cives apud Iugurtham inmunes, levi imperio et ob
ea fidelissumi habebantur, muniti advorsum hostis non moeni-
bus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis loco-

---

2 honustum *ex* honostum *P* || 4 levia alia *Ciacconius*, alia levia *PC* || 12 li*centiusque (*fuit* luc.) *P* || 13 excipitur *C*, accipitur *PC* || 21 belli patrandi cognouit *P* (deē causa *s. s. p*) *C*, *Prisc. vol. II p. 310*, belli patrandi copiam cognovit *C* || 23 singulis *P* || 35 capsa * *P* || lybis *p*, libis *P*

5 rum asperitate. nam praeter oppida propinqua alia omnia vasta
inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, quarum vis sicuti om-
nium ferarum inopia cibi acrior. ad hoc natura serpentium ipsa
6 perniciosa siti magis quam alia re accenditur. eius potiundi Ma-
rium maxuma cupido invaserat, cum propter usum belli tum
quia res aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna
gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod
apud Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Cap-
senses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera plu-
7 via utebantur. id ibique et in omni Africa, quae procul a mari
incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerum-
que lacte et ferina carne vescebantur et neque salem neque alia
inritamenta gulae quaerebant: cibus illis advorsus famem atque
90 sitim, non lubidini neque luxuriae erat. igitur consul omnibus
exploratis, credo dis fretus — nam contra tantas difficultates
consilio satis providere non poterat, quippe etiam frumenti ino-
pia temptabatur, quia Numidae pabulo pecoris magis quam arvo
student et quodcumque natum fuerat iussu regis in loca munita
contulerant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate,
nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis provi-
2 denter exornat, pecus omne, quod superioribus diebus praedae
fuerat, equitibus auxiliariis agundum adtribuit, A. Manlium lega-
tum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium
et conmeatum locaverat, ire iubet dicitque se praedabundum
3 post paucos dies eodem venturum. sic incepto suo occultato
91 pergit ad flumen Tanain. ceterum in itinere cotidie pecus exer-
citui per centurias item turmas aequaliter distribuerat et ex co-
riis utres uti fierent curabat, simul inopiam frumenti lenire et
ignaris omnibus parare, quae mox usui forent. denique sexto
2 die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. ibi
castris levi munimento positis milites cibum capere atque uti
simul cum occasu solis egrederentur paratos esse iubet: omni-
3 bus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. dein
postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam
itinere facto consedit. idem proxuma facit, dein tertia multo
ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum ab Capsa non

---

2 aquę *p*, atque *P* ‖ quarum *PC*, quorum *C* ‖ 3 ipsa *PC*, *om.* *C* ‖ 7 ac-ceperat *P* ‖ 10 ibique *C*, ubique *PC* ‖ quae – agebat *PC* (*e quibus unus* agebant), qua – agebatur *Linkerus* ‖ 13 aduersus *PC*, aduersum *C* ‖ 14 libidinineque *ex* libidine * *P* ‖ 15 credo diffretus *P* ‖ difficultantes *P* ‖ 16 frumenti *ex* frumento *P* ‖ 18 loca *ex* loco *P* ‖ 22 aulūman*lium *P* ‖ 24 dicitque *ex* dicetque *P* ‖ 26 tanain *PC*, tanaim *vel* tanam *C* ‖ 28 simul inopiam *PC*, simul et inopiam *C*

amplius duum milium intervallo, ibique quam occultissume po-
test cum omnibus copiis opperitur. sed ubi dies coepit et Nu- 4
midae nihil hostile metuentes multi oppido egressi, repente om-
nem equitatum et cum eis velocissumos pedites cursu tendere
ad Capsam et portas obsidere iubet. deinde ipse intentus pro-
pere sequi neque milites praedari sinere. quae postquam oppidani 5
cognovere, res trepidae metus ingens malum inprovisum, ad hoc
pars civium extra moenia in hostium potestate coegere uti de-
ditionem facerent. ceterum oppidum incensum, Numidae pu- 6
beres interfecti, alii omnes venundati, praeda militibus divisa. id 7
facinus contra ius belli non avaritia neque scelere consulis ad-
missum, sed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu diffi-
cilis, genus hominum mobile infidum, ante neque benificio neque
metu coercitum.

Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo 92
.... magnus et clarus antea maior atque clarior haberi coepit.
omnia non bene consulta in virtutem trahebantur, milites mo- 2
desto imperio habiti simul et locupletes ad caelum ferre, Numi-
dae magis quam mortalem timere, postremo omnes, socii at-
que hostes, credere illi aut mentem divinam esse aut deorum
nutu cuncta portendi. sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia 3
oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura ....
propter Capsensium miserias igni conrumpit: luctu atque caede
omnia conplentur. denique multis locis potitus ac plerisque 4
exercitu incruento, aliam rem aggreditur non eadem asperitate
qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem.

Namque haud longe a flumine Muluccha, quod Iugurthae 5
Bocchique regnum diiungebat, erat inter ceteram planitiem
mons saxeus mediocri castello satis patens, in inmensum editus
uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura velut opere at-
que consulto praeceps. quem locum Marius, quod ibi regis the- 6
sauri erant, summa vi capere intendit. sed ea res forte quam
consilio melius gesta. nam castello virorum atque armorum sa- 7
tis et magna vis frumenti et fons aquae; aggeribus turribusque

---

10 uenundati *PC*, uaenum (*vel* uenum) dati *C* ‖ 13 ante *PC*, *om. C* ‖ 16 *excidit verbum in PCz*, *s. s. in non nullis* peregit *vel* fecit, *post* incommodo *z inserunt* effecit *vel* patrauit *alia* ‖ atque *s. s. P* ‖ 17 *post* consulta *in z eisque paucis interposita sunt* uerum etiam casu data ‖ 21 ubi ea res bene *PC praeter duos qui* bene ea res ubi ‖ 22 *excidit verbum in PC et in optimis z*, deserta *suppletum in z* ‖ 25 aggreditur *ex* egreditur *P* ‖ 27 muluccha *PC*, mulucha *vel* malucha *vel* muluchae *C* ‖ 28 dii‿ungebat *P*, disiungebat *C* ‖ 29 meditus *P* ‖ 30 omnia *PC*, omni *vel* omnis *C*, omnis a natura *Dietschius* ‖ 31 regis *ex* reges *P* ‖ 34 et magna uis frumenti *scripsi*: magna uis et frumenti *PC*, et *om. vulgo*

et altis machinationibus locus inportunus, iter castellanorum an-
8 gustum admodum, utrimque praecisum. vineae cum ingenti pe-
riculo frustra agebantur. nam cum eae paulo processerant, igni
9 aut lapidibus conrumpebantur, milites neque pro opere consi-
stere propter iniquitatem loci neque inter vineas sine periculo
administrare: optumus quisque cadere aut sauciari, ceteris me-
93 tus augeri. at Marius multis diebus et laboribus consumptis, an-
xius trahere cum animo suo omitteretne inceptum, quoniam
frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus
2 fuerat. quae cum multos dies noctisque aestuans agitaret, forte
quidam Ligus ex cohortibus auxiliariis miles gregarius castris
aquatum egressus haud procul ab latere castelli, quod advorsum
proeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas,
quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio le-
3 gundi paulatim prope ad summum montis egressus est. ubi
postquam solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido dif-
4 ficilia faciundi animum vortit. et forte in eo loco grandis ilex
coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa atque
aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert. cuius
ramis modo modo eminentibus saxis nisus Ligus in castelli plani-
tiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant.
5 exploratis omnibus quae mox usui fore ducebat, eadem regredi-
tur, non temere, uti adscenderat, sed temptans omnia et circum-
6 spiciens. itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur ab
ea parte, qua ipse adscenderat, castellum temptet, pollicetur sese
7 itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa eius
cognitum ex praesentibus misit, quorum uti cuiusque ingenium
erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere. consulis animus
8 tamen paulum adrectus. itaque ex copia tubicinum et cornicinum
numero quinque quam velocissumos delegit et cum eis praesidio

---

1 et altis *PC*, et aliis *C z quorum antiquissimus* ac talibus ‖ 2 praecisum uineae *z*, . p̃cisęauineae *P* (quia *in marg. p, ut* quia praecisae *legere voluerit*), praecisae uineae *C*: *fortasse* praecisum. ac uineae ‖ 6 sociari *P*, sauciari *p* ‖ 12 aęquatum *P* ‖ auersum *z*, aduersum *P*, contrarium *s. s. p C* ‖ 13 clocleas *in marg. p* ‖ 17 aduortit *P* ‖ silex *P* ‖ 18 deinde inflexa *PC*, deinde flexa *vel* dein flexa *C* ‖ 20 modo modo *PC*, modo deinde *C* ‖ 21 in castelli planiciem peruenit *PC itaque legit Frontinus Strat. 3, 9, 3* (*ubi* ad summa peruenerat), castelli planiciem perscribit (*unus* peruenit, *s. s.* perscripsit uel inuestigauit) *C deteriores, unde* perrepsit *coni. Orellius* ‖ 22 intenti haud proelitantibus *P: fortasse* intenti aut . . . . proeliantibus ‖ 22 eadem *PC*, eodem *C* ‖ 25 ascenderat *PC*, escenderat *C* ‖ 26 ascenderat *PC*, descenderat *C* ‖ 30 quinque milium *z; Frontino quoque nimis parva manus visa, qui l. c. ita variaverit Sallusti orationem* paucos centuriones, quibus perfectissimos cum uelocissimis militibus aeneatores immiscuerat; *unde editores* milites *apud Sallustium excidisse suspicati sunt. fortasse* praesidio qui forent et quattuor *cett.*

qui forent quattuor centuriones, omnisque Liguri parere iubet et
ei negotio proxumum diem constituit. sed ubi ex praecepto tem- **94**
pus visum, paratis conpositisque omnibus ad locum pergit. ce-
terum illi, qui e centuriis erant, praedocti ab duce arma orna-
tumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus
nisusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta, ve-
rum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul et offensa quo
levius streperent. igitur praegrediens Ligus saxa et siquae vetu- 2
stae radices eminebant laqueis vinciebat, quibus adlevati milites
facilius escenderent, interdum timidos insolentia itineris levare
manu, ubi paulo asperior ascensus erat, singulos prae se inermos
mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi, quae dubia nisui
videbantur potissumus temptare ac saepius eadem ascendens de-
scendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere.
igitur diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, 3
desertum ab ea parte, quod omnes sicut aliis diebus advorsum
hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis quae Ligus egerat cogno-
vit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum
vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine
acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et fun-
ditoribus eminus terrere. at Numidae saepe antea vineis Roma- 4
norum subvorsis item incensis, non castelli moenibus sese tuta-
bantur, sed pro muro dies noctisque agitare, male dicere Roma-
nis ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae ser-
vitium minari, secundis rebus feroces esse. interim omnibus Ro- 5
manis hostibusque proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria
atque imperio his illis pro salute certantibus repente a tergo si-
gna canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant,
fugere, deinde uti quisque muro proxumus erat, postremo cuncti
armati inermesque. quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, 6
fundere ac plerosque tantum modo sauciare, dein super occiso-
rum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere neque
quemquam omnium praeda morari. sic forte correcta Mari teme-
ritas gloriam ex culpa invenit.

Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno **95**

---

2 temptus *P* ‖ 4 qui ecenturiis erant *P*, *quod defendi potest*, qui centuriis (*vel* et centuriae) praeerant *C praeter paucos, in quibus* qui ascensuri erant *aut ante correcturam fuit aut inter versus adscriptum, itaque est in* z: qui escensuri erant *Carrio* ‖ 5 prospectus *ex* profectus ‖ 11 prae se *C*, per se *pC*, pro se *P* ‖ 12 illorum *C*, aliorum *P* ‖ 14 degrediens *P* ‖ 17 cognou*ı*t (*fuitne* cognouerat?) *P* ‖ 18 tota *p* ‖ 19 egressus *C*, regressus *PC* ‖ est *ante* uineas *inserunt PC*, *post* uineas *C* ‖ 21 terrere *ex* terreret *P* ‖ 33 correpta *P*

equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret Ro-
2 mae relictus erat. sed quoniam nos tanti viri res admonuit, ido-
neum visum est de natura cultuque eius paucis dicere. neque
enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Sisenna optu-
me et diligentissume omnium qui eas res dixere persecutus parum
mihi libero ore locutus videtur.
3 Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia iam prope ex-
tincta maiorum ignavia, litteris Graecis et Latinis iuxta atque do-
ctissume eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum sed gloriae
cupidior, otio luxurioso esse: tamen ab negotiis numquam volu-
ptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; fa-
cundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda negotia altitudo
ingeni incredibilis, multarum rerum ac maxume pecuniae largitor.
4 atque illi, felicissumo omnium ante civilem victoriam, numquam
super industriam fortuna fuit, multique dubitavere fortior an fe-
licior esset. nam postea quae fecerit, incertum habeo pudeat an
pigeat magis disserere.
96 Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam at-
que in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus
belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est.
2 ad hoc milites benigne appellare, multis rogantibus aliis per se
ipse dare benificia, invitus accipere, sed ea properantius quam
aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare ut
illi quam plurumi deberent, ioca atque seria cum humillumis age-
3 re, in operibus in agmine atque ad vigilias multus adesse, neque
interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam boni
famam laedere, tantum modo neque consilio neque manu prio-
4 rem alium pati, plerosque antevenire. quibus rebus et artibus
brevi Mario militibusque carissumus factus.
97 At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos mu-
nitos et sibi utilis, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Boc-
chum nuntios misit, quam primum in Numidiam copias adduce-
2 ret, proeli faciundi tempus adesse. quem ubi cunctari accepit
et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus uti antea pro-
xumos eius donis conrupit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae

1 quod *P* || 2 quoniam tanti uiri nos tempus admonuit *Prisc. vol. II p. 328 cf. Cat. 5, 9* || 4 dicturimus *P, correxit in marg. p* || 6 uidetur *in rasura P* || 8 doctissumi *scripserim* || 12 ad dissimulanda *z* || 13 largior *P* || 16 incertum habeo *s. s. P* || pudeat *C*, pudet *PC* || an pigeat magis (an *ex* in *corr. P*) *PC, Nonius p. 424*, magis an pigeat *C* || 18 supra praedictum *P* || 22 ipse *s. s. P* || 25 multos *P* || 31 admiserat *ex* adhcserat *P* || 32 misit *P*, mittit *C* (?) || 33 ubi *C*, ibi *P* || 35 eius *PC, om. C deteriores* || corrupit *PC*, corrumpit *C*

partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi aut integris suis
finibus bellum conpositum foret. eo praemio inlectus Bocchus 3
cum magna multitudine Iugurtham accedit. ita amborum exercitu
coniuncto Marium iam in hiberna proficiscentem vix decuma par-
te die reliqua invadunt, rati noctem, quae iam aderat, et victis
sibi munimento fore et, si vicissent, nullo impedimento, quia lo-
corum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tene-
bris difficiliorem fore. igitur simul consul ex multis de hostium 4
adventu cognovit et ipsi hostes aderant et priusquam exercitus
aut instrui aut sarcinas colligere, denique antequam signum aut
imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli,
non acie neque ullo more proeli sed catervatim, uti quosque fors
conglobaverat, in nostros incurrunt. qui omnes trepidi inproviso 5
metu ac tamen virtutis memores aut arma capiebant aut capientis
alios ab hostibus defensabant; pars equos escendere, obviam ire
hostibus, pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri, sine
signis sine ordinibus equites peditesque permixti cedere alius alius
obtruncari, multi contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo
circumveniri; neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes
numero plures et undique circumfusi erant. denique Romani ve-
teres novique et ob ea scientes belli, siquos locus aut casus con-
iunxerat, orbis facere atque ita ab omnibus partibus simul tecti et
instructi hostium vim sustentabant. neque in eo tam aspero nego- **98**
tio Marius territus aut magis quam antea demisso animo fuit, sed
cum turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissumis
paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succurrere,
modo hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu con-
sulere militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus non po-
terat. iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil re- 2
mittere atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius
instare. tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque uti 3
suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat,
quorum in uno castris parum amplo fons aquae magnus erat, al-
ter usui opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca
munimenta quaerebat. ceterum apud aquam Sullam cum equi- 4

1 si aut *ex* sicut *P* ‖ 4 uix *p*, iuxta *P* ‖ 5 die '*in reverendae vetustatis libro*' *invenit Gellius 9, 14, 26*, *itaque P et ex C unus manu prima*, diei *C* ‖ 11 quiuit *PC*, quiuisset *C* ‖ 15 escendere *Arusianus p. 229*, ascendere *PC* ‖ 16 latronio *P* ‖ 17 peditesque *PC*, que *om. C* ‖ cedere alius alius obtruncari *scripsi*, cedere alios alios obtruncare *PC* (*nisi quod* caedere *aliquot*), cedere alii alii obtruncare *Linkerus* ‖ 18 multi *Dietschius*, multos *PC*, multa *C* ‖ 19 circum ueniri *P*, circumuenire *C* ‖ 22 facere *C*, fecere *PC* ‖ 27 abstiterant *P* ‖ 34 uisui *ex* usui *P* ‖ edita *P* ‖ 35 quaerebat *z*, gerebant *PC*, gerebat *vel* regebat *C*

tibus noctem agitare iubet, ipse paulatim dispersos milites neque
minus hostibus conturbatis in unum contrahit, dein cunctos ple-
5 no gradu in collem subducit. ita reges loci difficultate coacti
proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, sed
6 utroque colle multitudine circumdato effusi consedere. dein cre-
bris ignibus factis plerumque noctis barbari more suo laetari ex-
ultare, strepere vocibus et ipsi duces feroces, quia non fugerant,
7 pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex tenebris et edi-
99 tioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. plurumum
vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam maxumum si-
lentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias solebant,
canere. deinde ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo
ante somno captis, de inproviso vigiles, item cohortium turma-
rum legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamo-
2 rem tollere atque portis erumpere [iubet]. Mauri atque Gaetuli,
ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma
3 capere neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita
cunctos strepitu clamore, nullo subveniente, nostris instantibus
tumultu formidine [terrore] quasi vecordia ceperat. denique
omnes fusi fugatique, arma et signa militaria pleraque capta,
pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti.
nam somno et metu insolito inpedita fuga.

100 Dein Marius, uti coeperat in hiberna .... propter conmea-
tum in oppidis maritumis agere decreverat. neque tamen victo-
ria socors aut insolens factus, sed pariter atque in conspectu ho-
2 stium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dex-
tumos, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis,
praeterea cohortis Ligurum curabat. primos et extremos cum
3 expeditis manipulis tribunos locaverat. perfugae, minume cari et
regionum scientissumi, hostium iter explorabant. simul consul
quasi nullo inposito omnia providere, apud omnis adesse, laudare
4 et increpare merentis. ipse armatus intentusque item milites co-
gebat. neque secus atque iter facere, castra munire, excubitum

---

2 conturbatos *P* ‖ 7 fugerant *correctum in C*, fugere aut *PC* ‖ 11 haberi *ex* habere *P* ‖ 12 ac *PC*, et *C* ‖ 13 uigiles *Cortius*, uectigalis *PC* ‖ 15 atque *C*, aut *PC* ‖ iubet *om.* *z* ‖ 19 formidine terrore *PC*, terrore formidine (formido *unus*) *C*, terrore *delevit Dietsch* ‖ ceperat *C*, acceperat *PC* ‖ 23 uti coeperat in hiberna propter commeatum *C*, uti: propter commeatum (: ceperat . hyberna *s. s. p*) *P*, uti coeperat in hiberna it propter commeatum *ex C duo et sic fere* (*vel* in hiberna proficiscitur *vel* i. h. p. quae) *z* ‖ 25 socors *ex* socros *P* ‖ 26 agmine *ex* amine *P* ‖ apud dextumos (*vel* dextimos) *Cp in marg.*, *Prisc. vol. I p. 95 et 98*, apud extremos *PC* ‖ 30 regionum *ex* regionem *P* ‖ 33 munire & excubitum *P*

in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxiliarios
mittere, praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigi-
lias ipse circumire, non tam diffidentia futurum quae imperavis-
set, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labor volen-
tibus esset. et sane Marius illoque aliisque temporibus Iugurthini 5
belli pudore magis quam malo exercitum coercebat. quod multi
per ambitionem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam
et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse: nisi tamen
res publica pariter ac saevissumo imperio bene atque decore ge-
sta. igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undi- **101**
que simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse
intellegitur. sed quia divorsi redeuntes alius ab alia parte atque 2
omnes idem significabant, consul incertus quonam modo aciem
instrueret, nullo ordine conmutato advorsum omnia paratus ibi-
dem opperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quat- 3
tuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aeque aliquos ab tergo
hostibus venturos. interim Sulla, quem primum hostes attige- 4
rant, cohortatus suos turmatim et quam maxume confertis equis
ipse aliique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis
eminus emissis corpora tegere et, siqui in manus venerant, ob-
truncare. dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum pedi- 5
tibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore pugna in
itinere morati adfuerant, postremam Romanorum aciem inva-
dunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum 6
plurumis erat. dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum
paucis ad pedites convortit. ibi Latine — nam apud Numantiam
loqui didicerat — exclamat nostros frustra pugnare, paulo ante
Marium sua manu interfectum. simul gladium sanguine oblitum
ostendere, quem in pugna satis inpigre occiso pedite nostro cruen-
taverat. quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam 7
fide nunti terrentur, simulque barbari animos tollere et in percul-
sos Romanos acrius incedere. iamque paulum a fuga aberant, 8
cum Sulla, profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere
Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha, dum sus- 9

---

1 portas *z*, porta *PC* ‖ auxiliarios *C*, ex auxiliarios *PC*, et auxiliarios *C* ‖ 2 super uallum in munimentis *PC*, in munimentis super uallum *C deteriores* ‖ 3 tam *C*, *om.* *PC* ‖ futurum *C*, futuri *PC* ‖ 4 labor *PC*, labos *z* ‖ 7 aiebant pars a pueritia – habuisse *Dietschius*, aiebant quod a pueritia – habuisse *P*, aiebant quod a pueritia – habuisset *C* (*quantum constat*), aiebant pars quod a pueritia – habuisset *in paucis codicibus esse fertur* ‖ 9 res publica *C*, rei p. *PC* ‖ 14 instrueret *p*, instruet *P* ‖ 20 uenerant *ex* uenerat *P* ‖ 21 dum i.. eo modo equites praeliarentur *P* ‖ 22 uolux *ex* uolox *P* ‖ 24 agebat *C*, erat *PC* ‖ 27 nostrum *P* ‖ 33 quos *ex* quod *P*

tentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, cir-
cumventus ab equitibus dextra sinistra omnibus occisis, solus
10 inter tela hostium vitabundus erumpit. atque interim Marius fu-
gatis equitibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. de-
11 nique hostes iam undique fusi. tum spectaculum horribile in cam-
pis patentibus: sequi fugere occidi capi, equi atque viri adflicti, ac
multi volneribus acceptis neque fugere posse neque quietem pati,
niti modo ac statim concidere, postremo omnia, qua visus erat,
constrata telis armis cadaveribus et inter ea humus infecta san-
guine.

102 Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit in op-
2 pidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. eo post diem
quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati a Boccho
veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissu-
mos ad eum mitteret, velle de se et de populi Romani commodo
cum eis disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet.
3 qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem fa-
cere, uti ingenium aut avorsum flecterent aut cupidum pacis ve-
4 hementius accenderent. itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati
a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi locutus.

5 'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem virum
di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te
optumum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo conmacula-
res, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te er-
6 rantem atque illum sceleratissumum persequi. ad hoc populo
Romano iam a principio [inopi] melius visum amicos quam ser-
vos quaerere, tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare.
7 tibi vero nulla opportunior nostra amicitia, primum quia procul
absumus, in quo offensae minumum, gratia par ac si prope ades-
semus; dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque no-
8 bis neque cuiquam omnium satis fuit. atque hoc utinam a prin-

9 infectus *P* ‖ 13 pugnauerat legati boccho *P* ‖ 15 adeūmitteret *ex* adeum ** erat (*fuitne* inerat ?) *P* ‖ se *C*, suo *PC* ‖ 18 uti ingenium aut auorsum *z* (*sed optimus* ingenium aut ut auersum), uti *om. PC* ‖ paucis *P* ‖ 19 tutus facundia *P* ‖ 21 laetitia nobis *PVC*, nobis laetitia *C* ‖ cum *PC*, quod *V* ‖ 22 uti *PC*, ut *VC* ‖ 23 pessime *P* ‖ 24 demeres *PVC*, *quorum singuli* dempsere *vel* dempserat ‖ 25 atque *PVC*, et *C* ‖ ad . . . . melius (*perierunt abscissa membrana litterae 23 ad 29*) *P*, *in margine* inopi *p* (*quod a P an scriptum fuerit incertum est*), ad hoc populo r. iam a principio inopi melius *VC*, *quorum deteriores om.* inopi (*ut ex z optimus*), inopi *delevit Kritzius*, inperi *coniecit Sellingius* ‖ 27 tut . . . . coactib; imperitare (*perierunt litterae 20–23 sed ut* q *litterae vocabuli* quam *inferior pars compareat*) *P* ‖ 28 amici . . . . um quia *et* 29 ade . . . mus *P eodem defectu mancus* ‖ 31 a *om. V*

cipio tibi placuisset: profecto ex populo Romano ad hoc tempus
multo plura bona accepisses, quam mala perpessus esses. sed 9
quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet
placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc quando per
illam licet, festina atque ut coepisti perge. multa atque oppor- 10
tuna habes, quo facilius errata officiis superes. postremo hoc in 11
pectus tuum demitte, numquam populum Romanum benificiis
victum esse. nam bello quid valeat tute scis.'

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro delicto 12
suo verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum
arma cepisse. nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expu- 13
lerit, iure belli suam factam. eam vastari a Mario pati nequivisse.
praeterea missis antea Romam legatis repulsum ab amicitia. ce- 14
terum vetera omittere ac tum, si per Marium liceret, legatos ad
senatum missurum. dein copia facta animus barbari ab amicis 15
flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli metuens
id quod parabatur, donis conruperat.

Marius interea exercitu in hibernaculis conposito cum ex- **103**
peditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola ob-
sessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesidium
imposuerat. tum rursus Bocchus seu reputando quae sibi duo- 2
bus proeliis venerant seu admonitus ab aliis amicis, quos incon-
ruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque
delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissuma erant. eos 3
ad Marium ac deinde, si placeat, Romam legatos ire iubet, agun-
darum rerum et quocumque modo belli conponundi licentiam
ipsis permittit. illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, 4
deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pa-
vidi sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in expeditio-
nem proficiscens pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis 5
hostibus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit. qua
re barbari et famam avaritiae Romanorum falsam et Sullam ob

---

2 cepisses *V* ‖ esse *V*, es *z:* quam mala perpessus esses *om. P*, *in marg. add. p* ‖ 4 placuit *PVC*, complacuit *vel* placuisse *C* ‖ 5 atque *PVC*, *om. C* ‖ 7 dimitte *P* ‖ 8 bello (o *in ras., fuit* um ?) *P* ‖ 10 sed ob regnum tutandum *C*, sed regnum tutandum *PC*, sed regnum tutantem *z* ‖ 18 hibernalis *P* ‖ 19 obsessim cirrim (*ex* tirrim) *P: fortasse* Turrim Regiam *scribendum* ‖ 21 bocchus feliciter seu reputando *PCz* (*inter quos optimus*), *pro* feliciter *ex z alii substituunt* feliciter erga romanos *vel* flectitur *alii omittunt vocabulum* ‖ 23 necessariorum] *secuntur in PC verba c. 112, 3* pacem uellet *reliqua* ‖ 27 ipsis *vz*, illis *mz* ‖ 29 sine decore *om. m* ‖ perfugiunt *mz*, profugiunt *vz*, pergunt *z* ‖ 30 in castris *post* praetore *inserit m* ‖ 32 auaritiae romanorum *mz*, romanorum auaritiae *vz*

6 munificentiam in sese amicum rati. nam etiam tum largitio multis
ignota erat, munificus nemo putabatur nisi pariter volens, dona
7 omnia in benignitate habebantur. igitur quaestori mandata Bocchi
patefaciunt: simul ab eo petunt uti fautor consultorque sibi
adsit, copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia
aut benivolentiae esse credebant, oratione extollunt. dein Sulla
omnia pollicito docti, quo modo apud Marium, item apud senatum
verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem opperiuntur.

104 Marius ubi infecto quo intenderat negotio Cirtam rediit et
de adventu legatorum certior factus est, illosque et Sullam ab
Utica venire iubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea omnis
undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognos-
2 cit. legatis potestas Romam eundi fit ab consule, interea indutiae
postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere, pauci ferocius decernunt,
scilicet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobi-
3 les semper in advorsa mutantur. ceterum Mauri impetratis omnibus
tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rusone, qui quaestor
stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt.
ex eis Bocchus cum cetera tum maxume benignitatem et studium
4 Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam errasse regem
et Iugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foe-
5 dus petentibus hoc modo respondetur 'senatus et populus Romanus
benifici et iniuriae memor esse solet. ceterum Boccho, quoniam
poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur,
cum meruerit.'

105 Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario petiverat
uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu de communibus nego-

---

1 rati sunt *v* ‖ 2 ignota *vz*, *Nonius p. 23*, ignorata *mz*, ignara *Cortius* ‖ er . . . . munificus putabatur (–at nemo *periere in lacuna*) *m* ‖ ni *m* ‖ 4 assit sibi *m* ‖ 5 fide *m* ‖ 6 beniuolentiae *mz*, beniuolentia *vz* ‖ 9 ubi *mz*, postquam *vz* ‖ infecto *mz*, confecto *vz* ‖ quo intenderat negotio *vz*, quod intenderat negotio *z*, negotio quod intenderat *m* ‖ rediit et – factus est *mvz*, et – est *om*. *z* ‖ 10 ab utica *vz*, ad uticam *m*, ab tucca *ex z pauci*, *quod placuit Orellio* ‖ 11 l. bellienum (*vel* belienum) *z*, l. bebienum (bie *in ras. manu alt.*) *v*, l. belligenum *mz* ‖ *post* praetorem *vz inserunt* utica, *omittunt mz* ‖ 12 cognoscit (cognouit *m*) in quibus legatis *mvz*, *sed* in quibus *om. tres ex z* ‖ 13 potestas romam eundi *vz*, eundi potestas romam *mz* ‖ fit a *z*, fit (*corr. ex* fuit *v*) et a *vmz* ‖ 15 rerum humanarum *mz*, humanarum rerum *vz* ‖ 16 in aduersa semper *m* ‖ omnibus tres *mz*, omnibus rebus tres *vz* ‖ 17 profecti cum *z*, profecti sunt cum *mz*, profecti duce *v* ‖ gn. octauio (gn. gaio *v*) rufone *mvz*, *nisi quod unus* rusone, *quod probavit Orellius*, rufo *alius* ‖ 20 accipit *v* ‖ romae *z*, romaeque *mvz* ‖ 21 deplorati *m* ‖ 23 bocchum optimum poenitet delicta gratiae facit *Arus. p. 233*: *num* Bocchum quoniam p. d. g. f. ? ‖ 26 quis *vz*, quibus *mz* ‖ bocchus cognitis *v* ‖ petiuerat *mz*, petiuit *vz* ‖ 27 ut ad se mitteret sillam *m* ‖ de *pauci ex z*, *om. mvz*

tiis consuleretur. is missus cum praesidio equitum atque pedi- 2
tum, item funditorum Balearium. praeterea iere sagittarii et co-
hors Paeligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa,
neque his secus atque aliis armis advorsus tela hostium, quod ea
levia sunt, muniti. sed in itinere quinto denique die Volux filius 3
Bocchi repente in campis patentibus cum mille non amplius equi-
tibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque
omnibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum efficie-
bant. igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare inten- 4
dere, timor aliquantus sed spes amplior quippe victoribus et ad-
vorsum eos, quos saepe vicerant. interim equites exploratum 5
praemissi rem uti erat quietam nuntiant. Volux adveniens quae- **106**
storem appellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul et
praesidio missum. deinde eum et proxumum diem sine metu
coniuncti eunt. post ubi castra locata et diei vesper erat, repente 2
Maurus incerto voltu pavens ad Sullam adcurrit dicitque sibi
ex speculatoribus cognitum Iugurtham haud procul abesse; simul
uti noctu clam secum profugeret rogat atque hortatur. ille animo 3
feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere; virtuti suo-
rum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius
quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post
paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab eodem moni- 4
tus uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat ac statim mi-
lites cenatos esse in castris, ignis quam creberrumos fieri, dein
prima vigilia silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis 5
omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equi-
tes Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium intervallo ante
eos consedisse. quod postquam auditum est, tum vero ingens 6
metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et insidiis cir-
cumventos. ac fuere qui dicerent manu vindicandum neque apud
illum tantum scelus inultum relinquendum. at Sulla, quamquam **107**
eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet. suos
hortatur uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis
advorsum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio
minus pepercissent, tanto tutiores fore, nec quemquam decere,
qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in ma-

---

2 item *mz*, *om.* *vz* || balearium *om.* *m*, balneatorum *v* || 3 causa properandi *v* || 8 uero ampliorem *m* || 10 aduersum *vz*, aduersus *mz* || 12 uti *m*, ut *v* || adueniens] *hic desinit m* || 17 ex *z*, a *vz* || 18 ut *v* || 23 proficiscerentur *z*, proficisceretur *vz* || 24 cenatos ēē * * * * * in *v* || ignis quam *uel* ignisque *z*, ignesque quam *vz* || 28 eos, *quod in paucis z om., del. Gerlachius* || 32 eadem *ex* haec *corr.* *v* || 33 gerant *v* || antea *vz*, ante *z* || 36 pedibus *z*, peditibus *vz*

2 xumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. dein Vo-
lucem, quoniam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus, ut
sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris abire iu-
3 bet. ille lacrumans orare ne ea crederet; nihil dolo factum ac
magis calliditate Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cog-
4 nitum esset. ceterum quoniam neque ingentem multitudinem
haberet et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum
5 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset. qua re op-
tumum factu videri per media eius castra palam transire. sese
vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum cum Sulla iturum.
6 ea res uti in tali negotio probata. ac statim profecti, quia de inpro-
viso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha incolumes trans-
7 eunt, deinde paucis diebus quo ire intenderant perventum est.
108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine multum et
familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam ac-
citum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia;
praeterea Dabar Massugradae filius ex gente Masinissae, ceterum
materno genere inpar — nam pater eius ex concubina ortus
2 erat — Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem
Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus
ilico ad Sullam nuntiatum mittit paratum sese facere quae po-
pulus Romanus vellet, conloquio diem locum tempus ipse dele-
geret, consulta sese omnia cum illo integra habere, neu Iugurthae
legatum pertimesceret, ... quo res conmunis licentius gereretur:
3 nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse. sed ego conperior
Bocchum magis Punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul
Romanum et Numidam spe pacis attinuisse multumque cum
animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam
traderet, lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.
109 igitur Sulla respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera
occulte aut nullo aut quam paucissumis praesentibus. simul edo-
2 cet quae sibi responderentur. postquam sicuti voluerat congressi,
dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo pacem an
3 bellum agitaturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post

1 dein *vz*, deinde *vel* dehinc *z* ‖ 3 e* (*fuit* ex) *v* ‖ 4 ac *delevit Cortius* ‖ 11 quia] quod *v* ‖ 14 et *expunxit in v manus pr.* ‖ 16 consilia ierat praeterea *vz*, ierat *om. pauci z* ‖ 18 inpar materno genere *v* ‖ pater – ortus *vz*, mater – orta (*vel* nata) *z* ‖ 19 ingenia *v* ‖ 23 consulta *z*, consulto *vz* ‖ 24 quo *vz*, *non nulli ex z* illum accitum quo *vel similiter;* quo remoto *Kritzius*, *ante* quo *excidisse quaedam statuit Dietschius* ‖ 25 caueri *vz*, cauere *z* ‖ non posse (*in marg.* nequiuisse) *v* ‖ 30 se *post* respondit *inserit v*, *post* pauca *alii ex z*, *om. z* ‖ 31 aut nullo *z*, aut *om. vz* ‖ 34 tunc *v*

diem decumum redire iubet ac nihil etiam tum decrevisse, sed
illo die responsurum. deinde ambo in sua castra digressi sunt.
sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte ac- 4
cersitur. ab utroque tantum modo fidi interpretes adhibentur,
praeterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambo-
bus. ac statim sic rex incipit.

'Numquam ego ratus sum fore uti rex maxumus in hac terra 110
et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. et me- 2
hercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro ego-
met opem tuli, nullius indigui. id inminutum, quod ceteri do- 3
lere solent, ego laetor. fuerit mihi eguisse aliquando tuae ami-
citiae, qua apud animum meum nihil carius habeo. id adeo ex- 4
periri licet. arma viros pecuniam, postremo quidquid animo lu-
bet, sume utere et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam
putaveris, semper apud me integra erit; denique nihil me sciente
frustra voles. nam, ut ego aestumo, regem armis quam munifi- 5
centia vinci minus flagitiosum est. ceterum de re publica vostra, 6
cuius curator huc missus es, paucis accipe. bellum ego populo
Romano neque feci neque factum umquam volui: at finis meos
advorsum armatos armis tutatus sum. id omitto, quando vobis 7
ita placet. gerite quod voltis cum Iugurtha bellum. ego flumen 8
Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar neque
id intrare Iugurtham sinam. praeterea siquid meque vobisque
dignum petiveris, haud repulsus abibis.'

Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de com- 111
munibus rebus multis disseruit. denique regi patefecit, quod
polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam armis am-
plius valuissent, non in gratiam habituros. faciundum aliquid,
quod illorum magis quam sua retulisse videretur: id adeo in
promptu esse, quoniam copiam Iugurthae haberet. quem si Ro-
manis tradidisset, fore ut illi plurumum deberetur; amicitiam foe-
dus Numidiae partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram.
rex primo negitare, cognationem affinitatem, praeterea foedus in- 2

---

1 etiam tum *z*, etiam nunc *vz* ‖ 2 sua *in v s. s.* ‖ sunt *vz*, *om. z* ‖ 3 occulte *in marg. v* ‖ 5 iurat *post* sententia *inserit v*, *idemque in aliquot z pro verbis* uir et *inlatum aut variis locis insertum* ‖ 7 core *V*, *correxit manus recens* ‖ 8 mehercule *V*, hercule *vz*, *Prisc. vol. II p. 323* ‖ 10 indigui *vz*, *Prisc. l. c.*, indigus *V* ‖ 10 id esse imminutum *v* ‖ 11 aliquando eguisse *v* ‖ pretium *ante* tuae *inserunt Vvz*, *ante* aliquando *z*, *om. pauci z* ‖ 12 meum animum *V* ‖ habeo *vz*, est *V* ‖ 15 integra amicitia erit *v* ‖ 17 est *Vz*, *om. vz* ‖ 19 at finis *z*, adfinis *V*, finis *vz* ‖ 20 uobis *om. v* ‖ 21 quodultis *V*, quod uultis *vz*, uti uultis *z* ‖ 23 id *om. z* ‖ 25 et communibus *vz*, et de communibus *z* ‖ 28 faciundum et aliquid *v* (*in quo inter* et *et* aliquid *spatium vacuum*) *z*, faciundum esse aliquid *vel* faciundum aliquid *z* ‖ 31 quam plurimum *v* ‖ 32 tunc *z*, tum *vz* ‖ 33 negitare *vz*, negare *vel* neglectare *z*

tervenisse. ad hoc metuere ne fluxa fide usus popularium animos
3 averteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi erant. denique
saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se factu-
4 rum promittit. ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida
defessus bello avidissumus erat, quae utilia visa constituunt. ita
112 conposito dolo digrediuntur. at rex postero die Asparem Iugur-
thae legatum appellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cogni-
tum, posse condicionibus bellum poni; quam ob rem regis sui
2 sententiam exquireret. ille laetus in castra Iugurthae proficis-
citur. deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post diem
octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat Iugurtham cupere om-
nia quae imperarentur facere, sed Mario parum confidere: saepe
antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fu-
3 isse. ceterum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem
vellet, daret operam ut una ab omnibus quasi de pace in collo-
quium veniretur ibique sibi Sullam traderet. cum talem virum
in potestatem habuisset, tum fore uti iussu senatus aut populi
foedus fieret, neque hominem nobilem non sua ignavia sed ob
113 rem publicam in hostium potestate relictum iri. haec Maurus
secum ipse diu volvens tandem promisit, ceterum dolo an vere
cunctatus parum comperimus. sed plerumque regiae voluntates
2 ut vehementes sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. postea
tempore et loco constituto in colloquium uti de pace veniretur,
Bocchus Sullam modo modo Iugurthae legatum appellare, be-
nigne habere, idem ambobus polliceri. illi pariter laeti ac spei
3 bonae pleni esse. sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem
colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim inmutata
voluntate remotis dicitur secum ipse multum agitavisse, voltu et
oculis pariter atque animo varius: quae scilicet ita tacente ipso
4 occulta pectoris patefecisse. tamen postremo Sullam accersi iu-

---

5 erat *vz*, *om. z* ‖ uisa *vz*, uisa sunt *z* ‖ 7 a silla (ex *s. s.*) *v* ‖ 9 proficiscitur *vz*, uenit *z* ‖ 11 nuntiat *vz*, denuntiat *z* ‖ 14 pacem vellet] *haec in PC continuantur illis c. 103, 2,* copia necessariorum ‖ 16 traderet *ex* tradidit *P* ‖ 17 in potestatem *PC*, in potestate *C deteriores et z* ‖ senatus aut populi *PC*, senatus aut populi romani *C* ‖ 18 neque *PC*, non *ex C unus vel duo* ‖ 19 rem p. potestate * in hostium relictum iri (*ex* ire) *P* ‖ 24 benigne ** habere *P* ‖ 25 idem *s. s. p* ‖ pollicere *P* ‖ 26 bonae *s. s. p* ‖ 26 ante diem] *haec ultima sunt in P verba folii recti 46, cetera in folio verso, cui carta agglutinata est, delitescunt* ‖ 28 remotis ceteris dicitur *C*, ceteris *om. pauci C* ‖ multum *vel* multa *C* ‖ uultu et oculis pariter atque animo uariis *Servius Danielis in Verg. Aen. 7, 251*, uultu corporis pariter atque animo uarius *C*, uultu colore motu (*vel om.* motu) corporis – uarius *z* ‖ 29 scilicet ita tacente *C* (ita *om. C?*): *fortasse* facile etiam tacente ‖ 30 occulta pectoris patefecisse *z* (*C ?*), occultare et oris immutatione (immutationem *s. s. in uno*) patefecisse *vel* occulta specie oris patefecisse *C* ‖ accersi *C*, arcessi *vel* accersiri *singuli C*

bet et ex illius sententia Numidae insidias tendit. deinde ubi 5
dies advenit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul abesse,
cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obvius honoris causa
procedit in tumulum facillumum visu insidiantibus. eodem Nu- 6
mida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis invaditur.
ceteri obtruncati, Iugurtha Sullae vinctus traditur et ab eo ad
Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. **114**
Caepione et Cn. Manlio male pugnatum. quo metu Italia omnis 2
contremuit. illimque usque ad nostram memoriam Romani sic
habuere, alia omnia virtuti suae prona esse, cum Gallis pro sa-
lute non pro gloria certari. sed postquam bellum in Numidia 3
confectum et Iugurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est,
Marius consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia is-
que calendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. ex ea 4
tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

---

1 illius *vel* eius *C* ‖ 10 caepione *vel* scipione *C* ‖ gn. *vel* m. manlio *C, quorum optimus* men (*s. s.* gnio) manlium *habere fertur* ‖ 11 illimque usque *Dietschius*: illique et inde usque *C* ‖ 13 certari *unus ex C m. prima,* certare *m. altera, ceteri* ‖ 15 est et ei *vel* et ei *C* ‖ 16 et ea *optimus ex C,* ex ea *vel* ea *ceteri C*

C. SALLUSTI CRISPI

ORATIONES ET EPISTULAE

EX HISTORIIS EXCERPTAE.

HISTORIARUM RELIQUIAE

BEROLINENSES ET VATICANAE.

V est codex Vaticanus 3864 s. x.
z sunt codices ex Vaticano oriundi.

C. SALLUSTI CRISPI

ORATIONES ET EPISTULAE

EXCERPTAE DE HISTORIIS.

ORATIO LEPIDI COS.

AD POPULUM ROMANUM.

Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per ceteras 1
gentis maxumi et claris estis, plurumum timoris mihi faciunt
advorsum tyrannidem L. Sullae, ne, quae ipsi nefanda aestuma-
tis, ea parum credundo de aliis circumveniamini — praesertim
cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit neque se aliter
tutum putet, quam si peior atque intestabilior metu vostro fue-
rit, quo captis libertatis curam miseria eximat — aut, si provideri-
tis, in vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini. sa- 2
tellites quidem eius, homines maxumi nominis optumis maiorum
exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in vos servitium
suum mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt quam
optumo iure liberi agere, praeclara Brutorum atque Aemiliorum 3
et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute peperere,
subvortunda. nam quid a Pyrrho Hannibale Philippoque et An- 4
tiocho defensum est aliud quam libertas et suae cuique sedes,
neu cui nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Ro- 5
mulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade
neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli con-

C̄ . CRISPI . SALLVSTI . ORATIONES . EXCERPTE DE BELLIS . EXPLICIT . FELICITER . C̄ . CRIPSI . SALLVSTI . ORATIONES . EXCERPTE DE HISTORIIS . INCIPIT . FELICITER ORATIO LEPIDI . CONS. AD . P̄ . R̄ *V: de ordine orationum et epistularum cf. Mus. Rh. vol. XVIII p. 585 sq.* ‖ 8 uitandis *Franc. Asulanus*, tutandis *V* ‖ 16 scaeuus *V*, *tuetur Serv. in Verg. Ecl. 3, 13 conparans illud 'perverse Menalca'*, saeuus *Aldus*

sumpserat, satiatus, sed tum crudelior, cum plerosque secundae
6 res in miserationem ex ira vortunt. quin solus omnium post
memoriam humani generis supplicia in post futuros composuit,
quis prius iniuria quam vita certa esset, pravissumeque per sce-
leris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris ser-
viti a repetunda libertate terremini.
7 Agundum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia
vostra penes illos sint, non prolatandum neque votis paranda
auxilia. nisi forte speratis taedium iam aut pudorem tyrannidis
Sullae esse et eum per scelus occupata periculosius dimissurum.
8 at ille eo processit, ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia reti-
9 nendae dominationis honesta aestumet. itaque illa quies et otium
cum libertate, quae multi probi potius quam laborem cum ho-
10 noribus capessebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut
11 imperitandum, habendus metus est aut faciundus, Quirites. nam
quid ultra? quaeve humana superant aut divina inpolluta sunt?
populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus impe-
rio gloria iure, agitandi inops despectusque, ne servilia quidem ali-
12 menta reliqua habet. sociorum et Lati magna vis civitate pro multis
et egregiis factis a vobis data per unum prohibentur et plebis in-
noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites mercedem scele-
13 rum. leges iudicia aerarium provinciae reges penes unum, de-
14 nique necis civium et vitae licentia. simul humanas hostias vi-
15 distis et sepulchra infecta sanguine civili. estne viris reliqui aliud
quam solvere iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem
unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit neque quis-
quam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio
16 expectat. verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia tur-
17 barum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. scilicet,
quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius
Picens et scriba Cornelius aliena bene parata prodegerint; nisi
adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cru-
ciatus virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona
civium miserorum quasi Cimbricam praedam venum aut dono
18 datam. at obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum;
quod quidem scelerum illius vel maxumum est, non me neque
quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. at-
que illa, quae tum formidine mercatus sum [pretio] soluto iure,
dominis tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex civi-

---

3 humani generis *Orellius*, humani *V*, hominum *z Aldus* ‖ 17 imperii *Mommsenus Rechtsfrage p. 33* ‖ 27 a*usus (d *eras.*) *V* ‖ 37 *fortasse* atqui ‖ 38 pretio *delevi*

bus praedam esse. satis illa fuerint, quae rabie contracta tolera- 19
vimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab
externis in nosmet vorsa. scelerum et contumeliarum omnium
finis sit. quorum adeo Sullam non paenitet, ut et facta in glo-
ria numeret et, si liceat, avidus fecerit.

Neque iam quid existumetis de illo, sed quantum audeatis 20
vereor, ne alius alium principem expectantes ante capiamini, non
opibus eius, quae futiles et conruptae sunt, sed vostra socordia,
† quam raptum iri licet et quam audeas tam videri felicem. nam 21
praeter satellites conmaculatos quis eadem volt aut quis non
omnia mutata praeter victorem? scilicet milites, quorum sangui-
ne Tarulae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae sunt.
an quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius, ancilla
turpis, honorum omnium dehonestamentum? itaque maxumam 22
mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et labo-
res nihil praeter tyrannum quaesitum est. nisi forte tribuniciam 23
potestatem evorsum profecti sunt per arma, conditam a maiori-
bus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent; egregia sci-
licet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam at-
que invidiam suam, praemia penes paucos intellegerint. quare 24
igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundae res mire
sunt vitiis optentui, quibus labefactis quam formidatus est tam
contemnetur. nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et
parricidio suo nomina indidit. neque aliter rem publicam et belli
finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acer-
bissuma, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi
Romani fuit. quae si vobis pax et conposita intelleguntur, ma- 25
xuma turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite legi-
bus inpositis, accipite otium cum servitio et tradite exemplum
posteris ad rem publicam suimet sanguinis mercede circumve-
niundam. mihi quamquam per hoc summum imperium satis 26
quaesitum erat nomini maiorum, dignitati atque etiam praesidio,
tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est
periculosa libertas quieto servitio. quae si probatis, adeste, Qui- 27
rites, et bene iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem
et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.

6 quam raptum iri licet et quam audeas tam (*sic*) *V itaque, nisi quod* audias *vel* audeat *z*, quam captum ire licet et quam audeat tam *Cortius, alia alii frustra temptavere* ‖ 8 uictorem *Kritzius*, uictoriam *V* ‖ 12 tarulae scirtoque (*sic*) *V*: Scirtus *nomen legitur in titulo C. I. L. vol. I p. 475* ‖ 20 intellegerint *Gerlachius nescio unde: nam in V est* intellegerent ‖ 21 secundae res *V Porphyr. in Hor. Epist. 1, 18, 29*, res secundae *Seneca Controv. 9, 24, 13* ‖ 27 composita *V*, concordia *Aldus* ‖ 32 praesidio *Aldus*, praedio *V*

ORATIO PHILIPPI
IN SENATU.

1 Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quietam
esse aut in periculis a promptissumo quoque defendi, denique
prava incepta consultoribus noxae esse. sed contra seditionibus
omnia turbata sunt et ab eis quos prohibere magis decebat. po-
stremo, quae pessumi et stultissumi decrevere, ea bonis et sapien-
2 tibus faciunda sunt. nam bellum atque arma, quamquam vobis in-
visa, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt. nisi forte cui pa-
3 cem praestare et bellum pati consilium est. pro di boni, qui hanc
urbem amissa curia adhuc tegitis, M. Aemilius, omnium flagitioso-
rum postremus, qui peior an ignavior sit deliberari non potest, ex-
ercitum opprimundae libertatis habet et se e contempto metuen-
dum effecit: vos mussantes et retractantes verbis et vatum carmi-
nibus pacem optatis magis quam defenditis neque intellegitis mol-
4 litia decretorum vobis dignitatem illi metum detrahi. atque id
iure, quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam
cum exercitu adeptus est. quid ille ob bene facta cepisset, cuius
sceleribus tanta praemia tribuistis?
5 At scilicet eos, qui ad postremum usque legatos pacem con-
cordiam et alia huiuscemodi decreverunt, gratiam ab eo pepe-
risse. immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco
aestumantur, quippe metu pacem repetentes, quo habitam amise-
6 rant. equidem a principio, cum Etruriam coniurare, proscriptos
accersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturan-
dum putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. cete-
rum illi, qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscundo
populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Le-
pidum progressum aiebant, cum privata arma opprimundae li-
bertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerundo
7 consilium publicum conruperunt. at tunc erat Lepidus latro cum
calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam
mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non empto sed
dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus, et ad eum con-
currere homines omnium ordinum conruptissumi, flagrantes
inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies
in seditionibus, in pace turbae sunt. ei tumultum ex tumultu,

---

1 ORATIO PHILIPPI IN SEA (*non* SIA, *quod* sententia *interpretatus est Dietschius*) *V* ‖ 4 defeadi *V* ‖ 5 praua *Aldus,* parua *V* ‖ 11 amissa curia *Hauptius Musei Rhen. vol. I p. 473,* omissa cura *V* ‖ 13 secontempto *V* ‖ 14 carminis *V* ‖ 21 ab eo ς, *Aldus,* habeo *V* ‖ 31 tunc *Kritzius,* tum *V* ‖ 32 non *post* nemo *inseruit Cortius*

bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari
Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea Etruria atque 8
omnes reliquiae belli arrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithri-
dates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustenta-
mur, diem bello circumspicit; quin praeter idoneum ducem ni-
hil abest ad subvortundum imperium. quod ego vos oro atque 9
obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis, ne patiamini li-
centiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere
nam ubi malos praemia secuntur, haud facile quisquam gratuito
bonus est. an expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro at- 10
que flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo
agitat statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia: quae 11
ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro sua aut
quorum simulat iniuria sed legum ac libertatis subvortundae.
agitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers
consili, inquies, haec atque illa temptans. metuit otium, odit bel-
lum, luxu atque licentia carendum videt atque interim abutitur
vostra socordia. neque mihi satis consili est, metum an igna- 12
viam an dementiam eam appellem, qui videmini tanta mala quasi
fulmen optare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari
quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum natura sit. 13
antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, et
eo boni malos facile anteibant: nunc pax et concordia disturban-
tur palam, defenduntur occulte. quibus illa placent, in armis
sunt, vos in metu. quid expectatis? nisi forte pudet aut piget
recte facere. an Lepidi mandata animos movere? qui placere ait 14
sua cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi, cum ipse ar-
mis cogat, civitatem confirmari, quibus ademptam negat, concor-
diae gratia plebei tribunicam potestatem restitui, ex qua omnes
discordiae accensae. pessume omnium atque inpudentissume, 15
tibine egestas civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi
armis partum aut per iniuriam. alterum consulatum petis, quasi
primum reddideris, bello concordiam quaeris, quo parta disturba-
tur, nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. ut
te neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem aut per-
iurio violasti! qui quando talis es, maneas in sententia et reti- 16
neas arma te hortor neu prolatandis seditionibus, inquies ipse,
nos in sollicitudine attineas. neque te provinciae neque leges

---

7 ne *V*, neu *nescio quis primus dederit* ‖ 15 agitur *V*, angitur ς, *Aldus* ‖ 19 tanta *Orellius*, itanta *V*, intenta *Aldus* ‖ 30 plebei tribuniciam potestatem *Prisc. vol. I p. 243*, plebei *om. V*

neque di penates civem patiuntur. perge qua coeptas, ut quam
maturrume merita invenias.
17 Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando rem pu-
blicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis? dilectus
advorsum vos habiti, pecuniae publice et privatim extortae, prae-
sidia deducta atque inposita: ex lubidine leges imperantur, cum
interim vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avidius
pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum intelleget se metu
18 magis quam aequo et bono sustentatum. nam qui turbas et cae-
dem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos reti-
net, quae victis toleranda sunt ea, cum facere possitis, patiamini
potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet.
19 haec si placent, si tanta torpedo animos obpressit, ut obliti scele-
rum Cinnae, cuius in urbem reditu decus ordinis huius interiit,
nihilo minus vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis,
20 quid opus decretis, quid auxilio Catuli? quin is et alii boni rem
publicam frustra curant. agite ut lubet, parate vobis Cethegi at-
que alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare
cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus armare. sin li-
bertas et vera magis placent, decernite digna nomine et augete
21 ingenium viris fortibus. adest novos exercitus, ad hoc coloniae
veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi: fortuna melio-
res sequitur. iam illa quae socordia nostra conlecta sunt, dila-
bentur. quare ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato
consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra
huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Ap. Claudius in-
terrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris, quibus imperium
est, urbi praesidio sint operamque dent nequid res publica detri-
menti capiat.

ORATIO C. COTTAE
AD POPULUM ROMANUM.

1 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa advor-
sa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et
virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit
neque decretis labos. malae secundaeque res opes, non ingenium

---

2 maturime *V* ‖ 7 quanto (t *in rasura*) mehercule * (s *erasa*) *V* ‖ 13 oppressit *V*, *item Nonius p. 229* (*nisi quod* obrepsit *ex* obressit *cod. Leid.*, obrepsit *Aldus*) ‖ 16 quid *ex* qui *V* ‖ 20 nomini *V* ‖ 23 uostra *Dietschius* ‖ 24 M. Lepidus *Orellius*, M. *om. V* ‖ 30 ORATIO CAI . COTTAE . AD . PR. *V cf. p. 124 col. IV, 5* ‖ 34 numquā * animus *in margine V*

mihi mutabant. at contra in his miseriis cuncta me cum fortuna 2
deseruere. praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, cui
misero acta iam aetate ne mortem quidem honestam sperare li-
cet. nam, si parricida vostri sum et bis genitus hic deos penatis 3
meos patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi vivo
cruciatus satis est aut quae poena mortuo? quin omnia memo-
rata apud inferos supplicia scelere meo vici. a prima adulescentia 4
in ore vostro privatus et in magistratibus egi: qui lingua, qui
consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt. neque ego callidam
facundiam neque ingenium ad male faciundnm exercui: avidissu-
mus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re publica suscepi,
quis victus cum illa simul, cum egens alienae opis plura mala ex-
pectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque penatis cum
ingenti dignitate dedistis. pro quibus benificiis vix satis gratus 5
videar, si singulis animam quam nequeo concesserim. nam vita
et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama
et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. consules 6
nos fecistis, Quirites, domi bellique impeditissuma re publica.
namque imperatores Hispaniae stipendium milites arma frumen-
tum poscunt et id res cogit, quoniam defectione sociorum et
Sertori per montis fuga neque manu certare possunt neque utilia
parare. exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis 7
aluntur, Macedonia plena hostium est, nec minus Italiae maritu-
ma et provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta
vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae conmeatus tue-
batur, minore quam antea navigamus.

Haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite, ut 8
monet ira, supplicium sumite: sin fortuna communis asperior
est, quare indigna vobis nobisque et re publica incipitis? atque 9
ego, cuius aetati mors propior est, non deprecor, siquid ea vobis
incommodi demitur: neque mox ingenio corporis honestius quam
pro vostra salute finem vitae fecerim. adsum en C. Cotta consul; 10
facio quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque
me pro re publica, quam deinde cui mandetis circumspicite. nam 11
talem honorem bonus nemo volet, cum fortunae et maris et belli
ab aliis acti ratio reddunda aut turpiter moriundum sit. tantum 12
modo in animis habetote non me ob scelus aut avaritiam caesum,
sed volentem pro maxumis benificiis animam dono dedisse. per 13

---

3 acta iam aetate *V*, 'senecta iam aetate *Sallustius' teste Serv. in Aen. 11, 165, quod Carrio in hunc locum male intulit* ‖ 9 caninam *Carrio* ‖ 16 iurâ *V* ‖ 25 sumptum *V* ‖ 31 ingenio corporis *V*, in senio corporis *Orellius olim, sed abiecit postea eam coniecturam*, ingenuo corpori *Aldus* ‖ 38 uolente *V*

vos, Quirites, et gloriam maiorum, tolerate advorsa et consulite
14 rei publicae. multa cura summo imperio inest, multi ingentes
labores, quos nequiquam abnuitis et pacis opulentiam quaeritis,
cum omnes provinciae regna maria terraeque aspera aut fessa
bellis sint.

EPISTULA CN. POMPEI
AD SENATUM.

1 Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labores et
pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo
scelestissumi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius
in absentem me statuissetis quam adhuc agitis, patres conscri-
pti, quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissumum cum
exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma
2 omnium morte, confecistis. hacine spe populus Romanus liberos
suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro volneribus et to-
tiens ob rem publicam fuso sanguine? fessus scribundo mittundo-
que legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, cum
interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est.
3 per deos inmortalis, utrum censetis me vicem aerari praestare an
4 exercitum sine frumento et stipendio habere posse? equidem fa-
teor me ad hoc bellum maiore studio quam consilio profectum,
quippe qui nomine modo imperi a vobis accepto, diebus quadra-
ginta exercitum paravi hostisque in cervicibus iam Italiae agentis
ab Alpibus in Hispaniam submovi. per eas iter aliud atque Han-
5 nibal, nobis opportunius patefeci. recepi Galliam Pyrenaeum Ia-
cetaniam Indigetis et primum impetum Sertori victoris novis mi-
litibus et multo paucioribus sustinui hiememque castris inter sae-
vissumos hostis. non per oppida neque ex ambitione mea egi.
6 quid deinde proelia aut expeditiones hibernas, oppida excisa aut
recepta enumerem? quando res plus valet quam verba. castra
hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam
et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti
satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et fa-
mem redditis. itaque meo et hostium exercitui par condicio est.
7 namque stipendium neutri datur, victor uterque in Italiam venire
8 potest. quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis neu
9 cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeri-

6 EPISTVLA C̄N . POMPEI AD SENATV̄ *V* ‖ 14 hacine spe, *quod coniecit Ursinus, est in V*, hac in spe *vulgo* ‖ 25 Iacetaniam *Hübnerus*, lacetaniam *V* ‖ 31 Turiam *Ursinus*, durium *V*

orem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad inter-
necionem vastavimus praeter maritumas civitatis, quae ultro no-
bis sumptui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum
stipendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa vix agi-
tat. ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consum-
psi. reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente 10
me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam
transgredientur.

ORATIO MACRI TR. PL.
AD PLEBEM.

Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a maiori- 1
bus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium interesset,
multis mihi disserundum fuit docendique, quas ob iniurias et
quotiens a patribus armata plebes secessisset utique vindices pa-
ravisset omnis iuris sui tribunos plebis. nunc hortari modo re- 2
licum est et ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem.
neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus inpotens inani 3
specie magistratus pellere dominatione incipiam, quantoque tu-
tius factio noxiorum agat quam soli innocentes. sed praeter spem 4
bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis advorsa pro
libertate potiora esse forti viro quam omnino non certavisse.
quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim cunctam et im- 5
peria sua gratia aut spe aut praemiis in vos convortere meliusque
habent mercede delinquere quam gratis recte facere. itaque om- 6
nes concessere iam in paucorum dominationem, qui per militare
nomen aerarium exercitus regna provincias occupavere et arcem
habent ex spoliis vostris, cum interim more pecorum vos multi-
tudo singulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus
quae maiores reliquere; nisi quia vobismet ipsi per suffragia, ut
praesides olim, nunc dominos destinatis. itaque concessere illuc 7
omnes, at mox, si vostra receperitis, ad vos plerique. raris enim
animus est ad ea, quae placent, defendunda, ceteri validiorum
sunt. an dubium habetis, num officere quid vobis uno animo 8
pergentibus possit, quos languidos socordesque pertimuere? nisi
forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter quam metu iura
quaedam tribunis plebis restituit. et quamquam L. Sicinius pri-

---

2 quae *ante* ultro *om. V, inseruit Aldus* ‖ 3 onorique *V* ‖ 9 ORATIO MACRI TRIB . PLEB . AD PL. *V* ‖ 13 docendumque *Pomponius Laetus* ‖ 29 uobismet ipsi *Cortius*, uobismet ipsis *V*, uosmet ipsi *Aldus* ‖ 32 iacent *Mählius Nov. ann. vol. LXXVII p. 80*

mus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circum-
ventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam vos iniuriae
pertaesum est. quod ego nequeo satis mirari, Quirites: nam spem
9 frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum inposue-
rat servitium, finem mali credebatis. ortus est longe saevior Ca-
10 tulus. tumultus intercessit Bruto et Mamerco consulibus. dein
11 C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lu-
cullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quintium vidistis;
quantae denique mihi turbae concitantur! quae profecto incassum
agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi dominationis
facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta alia, sed
12 certatum utrimque de dominatione in vobis sit. itaque cetera ex
licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere, permansit una res
modo, quae utrimque quaesita est et erepta in posterum, vis tri-
13 bunicia, telum a maioribus libertati paratum. quod ego vos mo-
neo quaesoque ut animadvortatis neu nomina rerum ad ignaviam
mutantes otium pro servitio appelletis. quo iam ipso frui, si vera
et honesta flagitium superaverit, non est condicio: fuisset, si om-
nino quiessetis. nunc animum advortere et nisi viceritis, quon-
iam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

14 'Quid censes igitur?' aliquis vostrum subiecerit. primum
omnium omittundum morem hunc quem agitis inpigrae linguae,
animi ignavi, non ultra contionis locum memores libertatis.
15 deinde, ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei, modo
patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia
maiores vostri paravere; cum vis omnis, Quirites, in vobis sit, et
quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere
certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem expec-
16 tatis? magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exe-
quendo rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auctum
17 atque adiutum properatis. neque ego vos ultum iniurias hortor,
magis uti requiem cupiatis, neque discordias, ut illi criminantur,
sed earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaci-
ter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne
18 amplius sanguinem vostrum praebeatis censebo. gerant habeant-
que suo modo imperia, quaerant triumphos, Mithridatem Serto-

---

2 mutuere *V* || 4 intellexistis *in margine V* || 6 bruto & mamerco cos. (& *in rasura corr. ex* a ?) *V* || 12 uos *Dietsch* || 16 anim aduertatis *V* || 22 omittendum *V*, amittendum *Arus. p. 212* || 23 con ** tionis (di *eras.*) *V* || 24 quo tribunos plebei *V*, *quae incisa post* plebei *oratione recte tuetur Kritzius* || 25 patribus *Ciacconius*, *at cf. Mommsenus R. F. vol. I p. 285* || 26 qum (a *sup.* u) uis *V*, quamuis *z*, *Aldus* || 32 cupiatis *V*, capiatis *nescio quis invexerit*

rium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: ab-
sit periculum et labos quibus nulla pars fructus est. nisi forte 19
repentina ista frumentaria lege munia vostra pensantur. qua ta-
men quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto
non amplius possunt alimentis carceris. namque ut illis exigui-
tate mors prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura fa-
miliari tam parva res et ignavi cuiusque tenuissumas spes fru-
stratur. qua tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium 20
ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ul-
tro iniuriae gratiam debere? cavendus dolus est. namque alio 21
modo neque valent in univorsos neque conabuntur. itaque simul
conparant delenimenta et differunt vos in adventum Cn. Pompei,
quem ipsum ubi pertimuere, sublatum in cervices suas, mox
dempto metu lacerant. neque eos pudet, vindices uti se ferunt 22
libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere
aut ius non posse defendere. mihi quidem satis spectatum est, 23
Pompeium, tantae gloriae adulescentem, malle principem volen-
tibus vobis esse quam illis dominationis socium auctoremque
in primis fore tribuniciae potestatis.

Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno 24
cuncti praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut
eripere talia unus poterat. itaque verborum satis dictum est. ne- 25
que enim ignorantia res claudit, verum occupavit nescio quae vos 26
torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque prae-
senti ignavia mutavistis. abunde libertatem rati, quia tergis ab-
stinetur et huc ire licet atque illuc, munera ditium dominorum.
atque haec eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter po- 27
tentium inimicitias donoque dantur in provincias magistratibus.
ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro
victis est et in dies magis erit, si quidem maiore cura dominatio-
nem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

EPISTULA MITHRIDATIS.

Rex Mithridates regi Arsaci salutem. omnes qui secundis 1
rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent liceatne

---

4 quinis modiis *Asulanus*, quin is modis *V* ‖ 6 absoluli *V*, *correctum in vett. editt.*, sicut neque absolui - possit *Aldus* ‖ 7 ignaui cuiusque tenuissimas spes frustratur *Gronovius Observ. 3, 2,* ignam quiusque tenuissimas perfrustratur *V*, ignauus quisque tenuissima spe frustratur *coniecerat Cl. Puteanus et ante eum, nisi quod* ignauissimi quique, *Aldus* ‖ 8 qua *Faernus*: quae *V* ‖ 10 iniuriae *Kritzius*, iniuria *V* ‖ cauendus dolus est *in V legitur post* conabuntur, *traiecit Fabri* ‖ 25 quae] qua *V* ‖ 32 EPISTVLA MITHRIDATIS *V*.

tum pacem agere, dein quod quaesitur satisne pium tutum glo-
2 riosum an indecorum sit. tibi perpetua pace frui licet, egregia
fama, si Romanos oppresseris, futura est. nisi hostes opportuni
et scelestissumi, neque petere audeam societatem et frustra mala
3 mea cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae te morari
posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et meae res parum
4 prosperae, si vera existumare voles, maxume hortabuntur. ille
enim obnoxius qualem tu voles societatem accipiet, mihi fortuna,
multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi et, quod floren-
tibus optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum, quo
5 rectius tua conponas. namque Romanis cum nationibus populis
regibus cunctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda
imperi et divitiarum. qua primo cum rege Macedonum Philippo
6 bellum sumpsere, dum a Carthaginiensibus premebantur, ami-
citiam simulantes. ei subvenientem Antiochum concessione Asiae
per dolum avortere, ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis
7 Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus est. Persen
deinde Philippi filium post multa et varia certamina apud Sa-
mothracas deos acceptum in fidem callidi et repertores perfidiae,
8 quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius
amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mer-
cedem; post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus et contu-
meliis ex rege miserrumum servorum effecere, simulatoque inpio
testamento, filium eius Aristonicum, quia patrium regnum peti-
verat, hostium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis obsessa
9 est. postremo Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuere, cum filius
Nysa, quam reginam appellaverat, genitus haud dubie esset.
10 Nam quid ego me appellem? quem diiunctum undique reg-
nis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem ne-
que serviturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt, sceleris
eorum haud ignarum et ea, quae accidere, testatum antea Cre-
tensis, solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum.
11 atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia expuli Asiamque

---

2 tibi si perpetua pace frui licet nisi hostes opportuni et scelestissimi egregia – futura est neque petere – misceri sperem *V: in quibus* si *post* tibi *delendum et verba* nisi – scelestissimi *cum illis* neque – sperem *coniungenda esse senserat I. Dousa; traiecit verba* nisi – scelestissimi *post* sperem *et* egregia – futura est *post verbum* occident *p. 124, 6 Hitzigius Mus. Rh. vol. X p. 467 sqq. retinuerunt ordinem verborum ut est in codice Aldus, qui* tibi perpetua pace frui liceret, *et Mommsenus Act. soc. Saxon. a. 1854 p. 153 qui* si Roma nos oppresserit *coniecerunt* ‖ 6 parum *Aldus*, rarum *V* ‖ 8 accepiet *V* ‖ 11 cūnationibus *ex* cumtionibus *V* ‖ 18 pilippi *V* ‖ 20 Eumenem *Asulanus*, eum en *V* ‖ 23 efficere *V* (?)

spolium regis Antiochi recepi et Graeciae dempsi grave servitium.
incepta mea postremus servorum Archelaus exercitu prodito 12
impedivit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent, armis abstinuit; acerbissumas poenas solvunt,
Ptolemaeus pretio in dies bellum prolatans, Cretenses inpugnati
semel iam neque finem nisi excidio habituri. equidem quom 13
mihi ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem datam intellegerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rursus tamen bellum coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona
terra fudi, mari exui classe pulcherruma. apud Cyzicum magno 14
cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente; simul hiems mari prohibebat. ita, sine vi hostium regredi conatus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et
Heracleam militum optumos cum classibus amisi. restituto 15
deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque Lucullum proeliis, inopia rursus ambos incessit. illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego, vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi secutique Romani non me, sed morem suum omnia regna subvortundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, inprudentiam Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum firmiorem 16
te ad resistundum, an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes virorum armorum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus procul ab domo, parvo labore per nostra corpora bellum conficere,
quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. an 17
ignoras Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convortisse? neque quicquam a principio nisi raptum habere, domum coniuges agros imperium? convenas olim sine patria parentibus, peste conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque divina obstant, quin socios amicos procul iuxta sitos, inopes potentisque trahant excindant, omnia-
que non serva et maxume regna hostilia ducant. namque pauci 18
libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti su-

1 graeciaedemsi (ae *ante* d *in ras.*) *V* ‖ 6 habitur. equidem *V* ‖ 10 calchedona *V* ‖ 16 caberam *V*, Cabira *Carrio* ‖ 17 prope *pro* proeliis *codex Charisii p. 119* ‖ 25 petieris *codex Charisii p. 196* ‖ 26 belli prudentibus *Charis. l. c.*, *om. V* ‖ 27 paruo labore *V*, *om. Charis l. c.*, *del. Linkerus* ‖ 28 quo *Gerlachius*, quō *V*, quando *Aldus*, quo modo *alii* ‖ 31 raptum *Ciacconius*, partum *V* ‖ 32 sine *ante* parentibus *iteravit Aldus* ‖ parte conditor orbis terrarum *Servius Aen. 7, 303*

19 mus aemuli et in tempore vindices adfuturi. tu vero, cui Seleucea,
maxuma urbium, regnumque Persidis inclytis divitiis est, quid
20 ab illis nisi dolum in praesens et postea bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acerruma in eos, quibus victis spolia
maxuma sunt; audendo et fallundo et bella ex bellis serundo
21 magni facti. per hunc morem extinguent omnia aut occident:
quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nos-
22 tris vitiis adhuc incolumem. teque illa fama sequetur, auxilio
23 profectum magnis regibus latrones gentium obpressisse. quod
uti facias moneo hortorque, neu malis pernicie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.

HISTORIARUM LIB. II
RELIQUIAE BEROLINENSES.

I. . . . . uerae
. . . . specta
. . . . lli in
. . . . rat dein
. . . . etasq(*ue*)
. . . . quor*um*
. . . . dae et
. . . . ta ero
. . . . etum
. . . . tcupi
. . . . oritu
. . . .

II. P. q(ue) Lentulus Marcell*inus*
eodem a*u*ctore quaest*or*
in novam provinci*am*
Curenas missus est, q*uod*
ea mortui regis Apio*nis*
testamento nobis d*ata*
prudentiore quam *illas*
per gentis et minus *glo*-
riae avidi imperio co*nti*-
nenda fuit. praeterea *di*-
versorum ordinu*m*
. . . .

III. is saevitia. qua re fati-
*ga*ta plebes forte consu-
les ambo Q. Metellum, cui
*pos*tea Cretico cognome*n*-
tum fuit, candidatu*m*
*pr*aetorium sacra via de-
*ducen*tis cum magno tu-
*mu*ltu invadit fugien-
*tis*q(ue) secuta ad Octavi do-
mum q(uae) propior erat in
* * * * * * * um perve-
nit . . . .
. . . .

IV. pauc
ulter
cupit
valin . . . . *de*-
in Co*tta in hunc modum dis*-
seru*it* . '*Quirites, multa*
mihi *pericula domi mili*-
tiaeq*ue, multa aduorsa fu*-
ere q*uorum alia tolera*-
ui *partim reppuli deorum*
auxiliis et uirtute mea.

HISTORIARUM LIB. III
RELIQUIAE VATICANAE.

I. . . . . *ig*ni torrere. quib(us) praeter speciem bello necessariam haud multo secus quam ferro noceri poterat . at Varinius, dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte militum autumni gravitate neq(ue) ex postrema fuga, cum severo edicto iuberentur, ullis ad signa *red*euntib(us) et qui reliqui erant per summa flagitia detractantib(us) militiam, quaestorem suum C. Thoranium, ex quo praesente vera facillime noscerentur, miserat. et tamen interim quom volentib(us) numero quattuor

II. . . . . * u * . . . . *mag*nis operib(us) commun*ita*. deinde fugitivi con*sump*tis iam alimentis, ne *prae*dantib(us) ex propinq*uo hos*tis instaret, soliti m*ore mi*litiae vigilias sta*tiones*q(ue) et alia munia ex*equi*. secunda vigilia *silentio* cuncti egrediu*ntur re*licto bucinat*ore in cas*tris . et ad vigil*um speciem* procul visen*tibus ere*xerant fult*a arboribus* recentia ca*davera et cre*bros ign*is fecerant for*midini . . . . *Va*rini . . . . ti . . . .

III. . . . . * a . . . . inviis convertere . at *Var*inius multa iam luce *desi*derans solita a fugi*tivis* convicia et in cas*tra* coniectus lapidum, *ad hoc* strepitus tumul*tuosi* sonores undiq(*ue*) *inruenti*um, mittit equites
. . . . um circum pro
. . . . . . ut explorarent
. . . . . s propere vesti-
. . . . . os credens lo-
. . . . . . to tamen ag-
. . . . . . pavens se
. . . . . . * dupli
. . . . * umas
. . . . * a
. . . .
. . . .

IV. . . . . *post* aliquot dies contra morem fiducia augeri nostris coepit et promi lingua. qua Varinius contra spectatam rem incaute motus novos incognitosq(ue) et aliorum casib(us) perculsos milites ducit, tamen ad castra fugitivorum presso gradu silentis iam neq(ue) tam magnifice sumentis proelium quam postulaverant . atque illi certamine consilii inter se iuxta seditionem erant, Crixo et gentis eiusdem Gallis atq(ue) Germanis obviam ire et ultro ferre pugnam cupientib(us), contra Sparta-

V. *cus* . . . .
nise * * . . . .
nequa . . . . d
id temp . . . . m
q(ue) seclu . . . . m
et extin l
curam . . . . * s
set hau . . . . caq(ue)
quam c . . . . * ud
aliam . . . . *c*api-
endam . . . . pru-
dentes * . . . . mi
nobile . . . . lau-
dantq(ue) * . . . . * re
pars sto . . . . is ad
fluent * . . . . * o fi-
dens al . . . . e patri-
ae in me . . . . . . rumi
servil . . . . ultra
prae . . . .

VI. . . . .
con . . . .
timum videb*a*tur . deinceps monet in *l*axioris agros magisq(ue) pecuarios ut egrediantur, ubi prius-. quam refecto exercitu adesset Varinius, auger*e*tur numerus lectis vir*is* . et propere nanctus idoneum ex captivis ducem, Picentinis, deinde Eburinis iugis occultus ad N*a*ris Lucanas atq(ue) inde prima luce pervenit ad Anni forum ingnaris cultorib(us). ac statim fugitivi co*n*tra praeceptum ducis rapere ad stuprum virg*i*nes matr*ona*sq(ue), et alii c

VII. . . . .
. . . . . * * * * . . . . . unc restantes *e*i *i*lludebant, simul nefandum in modum perverso volnere, et interdum lacerum corpus semianimum omittentes . alii in tecta iaciebant ignis multiq(ue) ex loco servi, quos ingenium socios dabat, abdita a dominis aut ipsos trahebant ex occulto; neq(ue) sanctum aut nefandum quicquam fuit irae barbarorum et servili ingenio . quae Spartacus nequiens prohibere, multis precib(us) quom oraret, celeritate praevertere, *mitter*e nuntios

VIII. . . . .
. . . . vaneq(ue)
e . . . . m in se
c . . . . s crude-
l . . . . upatos
a . . . . gravis ple-
r . . . . * illum di-
em . . . . noctem
ib . . . . s dupli-
ca . . . . orum nu-
me . . . . *p*rima cum
luc*e* . . . . *i*n campo
sal . . . . *n*os aedifi-
cist . . . . et tum
mat . . . . serant
aut . . . . nta
Sed in * . . . . no die gna-
ri ext . . . . umorum
fug . . . . venta
r . . . . *o*mnib(us)

In reliquiis historiarum inclinatis litteris scripsi quae absunt a codicibus, uncis inclusa per compendia scripta sunt.

Adnotatio in reliquias Berolinenses.

col. I, 4 dei˜ *cod.* ‖ 6 quor' *cod.* (*vidi ego*) ‖ 11 *litterae dimidiatae, dubiae*

col. II, 1 pqlentulus *cod.* (pq *vidi*), Publiusque Lentulus *Mommsenus* ‖ 2 actore *cod., corr. Kreyssigius* ‖ 4 q *extremae superest pars* ‖ 5 apio *cod.* (*vidi ego*): Apionis *restituit Pertzius* ‖ 7 illas per gentis *Kreyssigius,* inde pergentis *Pertzius* ‖ 9 continenda *Kreyssigius* ‖ 11 *extant litterarum partes superiores* (*vidi ego*)

col III pleraque legi possunt. 4 cognome *cod.* (*nihil dispexi*) ‖ 5 ıUEL *cod* (ıUII *vidi ego*), *unde Pertzius* cognomen fuit uel, *Heerwagenus* cognomentum fuit *effecerunt* ‖ 7 ctis *cod.* (*vidi ego*), *unde* de tectis *Pertzius,* deducentis *Dietschius* ‖ 8 ultum inuadit *cod.* ‖ 10 mq. propriorerati˜ *cod.* (*vidi ego*), *correxit Kreyssigius* ‖ 11 um perue *litterae dimidiatae* (*vidi ego*), *apices litterarum ante* um *dubii, ut tamen* l *vel* i *ante* u *fuerit:* [in pr]opugnaculum peruenit *Pertzius* (*qui tamen hastae inter* u *et* l *conspicuae partem neglexit*), ingenti pugna ciuium peruenit *Huschkius*

col. IV, 4 *ultima littera vel* N *vel* M *dimidiata* ‖ 5 *sqq. his versiculis orationis Cottae initium contineri perspexerunt Rothius et Heerwagenus. v.* 5 *restituit Kreyssigius conl Prisc vol. II p. 305 ubi* Sallustius: in hunc modum disseruit ‖ 6 *prima littera in exemplo Pertziano hasta est, at in cod. extat* ɔ ‖ 7 MIIhI *cod.* (*vidi*) ‖ 9 EnEQ *cod.* (*vidi*), *sed* n *utrum* A *an* R *sit non diiudico*), AEQ *dedit Pertzius* ‖ 10 BIPA *cod.* (*vidi*) ‖ 11 . . ˜ *cod.* (*vidi*)

Adnotatio in reliquias Vaticanas.

col. I, 2 *De littera post* nitor *deleta superest hastae pars inferior, spatium capit litteram* R *eiusque superiori parti similis est lacunae forma: quare* igni torrere *recte suppl. Kritzius* ‖ 3 *litterarum spe vestigia certa sunt* ‖ necessariā *cod., sed* ā *nunc evanuit* ‖ 4 quā *cod.* ‖ 6 agu˜ *cod.* ‖ 11 iuuerentur *cod.* ‖ 12 redeuntibus *Dousa,* deeuntib. *cod.* ‖ 16 pre *cod.* ‖ 17 nos'cerentummiserat *cod, correxit Bimardus,* noscerent Grumentum *Niebuhrius* ‖ 19 quom *cod.: cf. Epist. ad Caes. 1, 6, 5. 7, 4*

col. II In primo versu litterae supersunt ıUı, *hoc est hasta ante* U, *post eam incerta littera: extant in prominenti membranae particula in cuius parte aversa col. III v. 1 item quaedam litterae servatae sunt. ceterum eaedem illae litterae in Maii tabula errore sive ipsius sive incisoris in margine dextro repetitae sunt, ubi neque nunc extant neque a Marinio aut Niebuhrio visae sunt.* ‖ 4 p *extr. certa* ‖ 5 pr*pin *nunc cod.,* propinq *olim comparuit* ‖ 8 munia e *nunc cod., sed post* e *inferiorem partem* x *litterae et Marinius et Niebuhrius viderunt* ‖ 9 *sqq. supplementa praebet Frontin. Strat. 1, 5, 22* ‖ 11 bucinat *cod.,* bucinato *Marinius* ‖ 15 recentia ca (*sed* a *dimidiata*) *cod., de* a *extrema nunc demum constat*

col. III, 1 (*cf. II,* 1) ƆA *cod., sive* oa *sive* da *sit* ‖ 2 ad *cod* ‖ 5 c *primae pars inferior extat* ‖ 6 niectus *cod., ante* n *litterae* o *partem habet Maius* ‖ 7 *ante* strepitus *solus Niebuhrius* c *vidit* ‖ 8 sonores *cod.,* isonores *Marinius et Niebuhrius* ‖ 9 ummittit (*vel* ommittit) *cod.,* rimmittit *legerat Marinius:* ruentium mittit equites in tumulum circum prominentem *Kreyssigius* ‖ 13 o *prima paene evanuit* ‖ 15 p *paene evanuit* ‖ 16 *prima littera nunc evanuit,* Q *legit Marinius,* M *Maius* ‖ 17 *prima littera nunc evanuit,* C *legerunt Ma-*

rinius et Niebuhrius, T *Maius* ‖ 18 *litteram nunc evanidam* C *Niebuhrius,* G *Maius dederunt, omittit Marinius*

col. IV, 2 aliquod *cod.* ‖ 6 incautae *cod.* ‖ 9 tame˜ *cod.* ‖ 12 sume˜ *cod.* ‖ 15 iusta *cod.* ‖ 20 pugna˜ *cod.*

col. V, 2 *Post* nise *litterae duae, fortasse* mi, *evanuerunt*: cu *Maius,* q *Marinius* ‖ 7 *extr. ante* s *comparet hasta* ‖ 8 caq. *cod.* c *dimidiata, de qua nunc primum constat* ‖ 10 *extr.* a *ante* ud *fuisse videtur* ‖ 14 *post* dantq. *comparet vel* s *litterae pars superior vel* c (*aut* o) *minutior, quod nunc primum animadversum* ‖ *ante* re *fuit vel* f *vel* e ‖ 15 STC *cod.* ‖ 16 *post* fluent *hasta, ante* ofi *fuit* A *vel* H *vel* K; *A dedit Maius* ‖ 19 *extr.* ul *nunc paene evanerunt*

col. VI, 1–3 ita irritum fuit Spartaci] con[silium quod in tali re op]timum uidebatur *Kritzius* ‖ UVIDEI ATUR *cod.* ‖ 4 axioris *cod.,* L *comminutam legit Marinius* ‖ 6 egrediantur (u *dimidiata*) *cod.* ‖ priu (u *dimid.*) *cod.* ‖ 9 u *in* tur *nunc evanuit* ‖ 13 Naris *restituit Freinshemius,* a *evanuit* ‖ 16 o *extrema dimidiata* ‖ 17 co (o *dimidiata*) *cod*, contra *Nonius p. 465 qui ex libro III historiarum citat verba* ac statim – matronasque. ‖ 19 VIRC *cod.* ‖ 20 MATR *** ᶜQ. *cod. apicem* a *litterae ante* s *dedit Maius,* matronasque *Nonius l. c.* ‖ 20 *extrema est* c *vel* o *dimidiata*

col. VII, 2. 3 *Secundi et tertii versus hae reliquiae extant in codice:* 2 ııɔl JNCRES ‖ 3 TANTES ET ıLUDEBANT SIMᵗ *hoc est secundo extant pedes quattuor litterarum, quarum tertia* S *fuisse videtur, ante eam duarum hastarum reliquae, post eam fortasse* U. *hae reliquiae nunc primum comparent. — extremo versu* INCRES *dedit Marinius,* VNCRES *Maius et Niebuhrius (v. Kreyssig adn. 90) recte. tertio versu cod. habuisse videtur* ET ILVDEBANT, *sed possunt fuisse testibus amicis meis* ET PLVDEBANT *vel* ET ELUDEBANT. *eadem adnotavit etiam Marinius. sed vix alia inde elicias quam quae Kreyssigius:* restantes ei illudebant. ‖ 9 r *extrema paene evanuit* ‖ 13 sanctū *cod.* ‖ 14 quicquā *cod.* ‖ 18 praecib. *cod.* ‖ 19 eri *in* celeritate *dimidiatae* ‖ uertere * * * * * * e nuntios *cod., apices litterae* e *ante* n *comparent. solus Maius post* uertere *habet* MI‾, *Marinius in margine* mittit *de coniectura*

col. VIII, 3 minse *cod.* mense *Marinius et Maius,* mensū *Niebuhrius* ‖ 7 ˸ILLUM *cod., ut* ante illum *fuerit* ‖ 9 ib *an* ip *fuerit incertum* ‖ 10 o *in* orum *dimidiata* ‖ 11 *ante* rima *in codice pes hastae extat* ‖ 13 osedifi *cod. ante* o *hasta,* nos *legit Marinius* ‖ 14 ettum *cod.* ‖ 17 *post* in *littera evanuit quam* o *Niebuhrius,* c *Maius legit* ‖ 19 fug (g *paene deleta*) *cod.* ‖ 20 mnib. *cod.,* omnib. *solus Maius*

INCERTI AUCTORIS

EPISTULAE AD CAESAREM

SENEM DE RE PUBLICA.

V est cod. Vaticanus 3864 s. x
ꝫ sunt codices ex Vaticano oriundi.

EPISTULAE

AD CAESAREM SENEM

DE RE PUBLICA.

I.

Pro vero antea optinebat regna atque imperia fortunam do- 1
no dare, item alia quae per mortaleis avide cupiuntur, quia et
apud indignos saepe erant quasi per libidinem data neque cui-
quam incorrupta permanserant. sed res docuit id verum esse, 2
quod in carminibus Appius ait, fabrum esse suae quemque for-
tunae, atque in te maxume, qui tantum alios praegressus es, ut
prius defessi sint homines laudando facta tua quam tu laude digna
faciundo. ceterum ut fabricata sic virtute parta, quam magna 3
industria haberei decet, ne incuria deformentur aut conruant in-
firmata. nemo enim alteri imperium volens concedit et, quamvis 4
bonus atque clemens sit, qui plus potest tamen, quia malo esse
licet, formeidatur. id eo evenit, quia plerique rerum potentes 5
pervorse consulunt et eo se munitiores putant, quo illei quibus
imperitant nequiores fuere. at contra id eniti decet, cum ipse 6
bonus atque strenuus sis, uti quam optumis imperites. nam pes-
sumus quisque asperrume rectorem patitur. sed tibi hoc gravius 7
est, quam ante te omnibus, armis parta componere, quod bellum 8
aliorum pace mollius gessisti. ad hoc victores praedam petunt,
victi cives sunt. inter has difficultates evadendum est tibi atque
in posterum firmanda res publica non armis modo neque advor-
sum hostis, sed, quod multo multoque asperius est, pacis bonis
artibus. ergo omnes magna mediocri sapientia res huc vocat, 9
quae quisque optuma potest, utei dicant. ac mihi sic videtur: 10
qualeicumque modo tu victoriam composuereis, ita alia omnia

---

in V inscriptum AD CAESAREM SENEM:. DE REPUBLICA INCIP. FELICIT:.] 1 fortuna *V* || 6 es *in ras. V* || 21 maius *post* multo *inserunt edd. vett.* || 22 medicori *Asulanus*, mediocris *V*

2 futura. sed iam, quo melius faciliusque constituas, paucis quae
me animus monet accipe.

2 Bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis opi-
bus, avido potentiae, maiore fortuna quam sapientia, quem secuti
sunt pauci per suam iniuriam tibi inimici, item quos adfinitas aut
3 alia necessitudo traxit. nam particeps dominationis neque fuit
quisquam neque, si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus
4 foret. cetera multitudo volgi more magis quam iudicio, post alius
5 alium quasi prudentiorem secuti. per idem tempus maledictis
ineiquorum occupandae rei publicae in spem adducti homines,
quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, concurrere in ca-
stra tua et aperte quieteis mortem rapinas, postremo omnia quae
6 corrupto animo lubebat, minitari. ex queis magna pars, ubi ne-
que creditum condonarei neque te civibus sicuti hostibus uti vi-
dent, defluxere, pauci restitere quibus maius otium in castris
quam Romae futurum erat: tanta vis creditorum inpendebat.
7 sed ob easdem causas immane dictust quanti et quam multi mor-
tales postea ad Pompeium discesserint, eoque per omne tempus
belli quasi sacro atque inspoliato fano debitores usi.

3 Igitur quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum
est, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iustissima et diuturna
sit, de te ipso primum, qui ea compositurus es, quid optimum
2 factu sit existima. equidem ego cuncta imperia crudelia magis
acerba quam diuturna arbitror, neque quemquam multis metuen-
dum esse, quin ad eum ex multis formido reccidat: eam vitam
bellum aeternum et anceps gerere, quoniam neque adversus ne-
que ab tergo aut lateribus tutus sis, semper in periculo aut metu
3 agites. contra qui benignitate et clementia imperium temperavere
iis laeta et candida omnia visa, etiam hostes aequiores quam aliis
4 cives. haud scio an qui me his dictis corruptorem victoriae tuae
nimisque in victos bona voluntate praedicent. scilicet quod ea,
quae exteris nationibus natura nobis hostibus nosque maioresque
nostri saepe tribuere, ea civibus danda arbitror neque barbaro ritu
4 caede caedem et sanguinem sanguine expianda. an illa, quae pau-
lo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sullanam in-
crepabantur, oblivio interfecit: Domitium, Carbonem, Brutum,
alios item non armatos neque in proelio belli iure sed postea sup-
plices per summum scelus interfectos, plebem Romanam in villa

---

14 condonarei *scripsi auctore Cortio* (*qui* condonari), condonare *V* || 20 *fortasse* pace atque bello || 21 ut *post* illa *inseruit Aldus*, *om. V* || 29 aequiores quam aliis *Carrio*, nequiores quam alii *V* || 32 exteris *scripsi*, externis *V*

publica pecoris modo conscissam? eheu quam illa occulta civium 2
funera et repentinae caedes, in parentum aut liberorum sinum
fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum ante partam a te
victoriam saeva atque crudelia erant! ad quae te idem illi hor- 3
tantur: [et] scilicet id certatum esse, utrius vestrum arbitrio iniu-
riae fierent, neque receptam sed captam a te rem publicam et ea
causa exercitus stipendiis confectis optimos et veterrimos om-
nium advorsum fratres parentisque [alii liberos] armis contendere;
ut ex alienis malis deterrumi mortales ventri atque profundae
lubidini sumptus quaererent atque essent obprobria victoriae,
quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. neque enim te 4
praeterire puto, quali quisque eorum more aut modestia etiam
tum dubia victoria sese gesserit quoque modo in belli admini-
stratione scorta aut convivia exercuerint non nulli, quorum aetas
ne per otium quidem talis voluptatis sine dedecore attingerit.

De bello satis dictum. de pace firmanda quoniam tuque et 5
omnes tui agitatis, primum id, quaeso, considera quale sit de
quo consultas: ita bonis malisque dimotis patenti via ad verum
perges. ego sic existimo: quoniam orta omnia intereunt, qua 2
tempestate urbi Romanae fatum excidii adventarit, civis cum ci-
vibus manus conserturos, ita defessos et exsanguis regi aut nationi
praedae futuros. aliter non orbis terrarum neque cunctae gentes
conglobatae movere aut contundere queunt hoc imperium. fir- 3
manda igitur sunt vel concordiae bona et discordiae mala expel-
lenda. id ita eveniet, si sumptuum et rapinarum licentiam demp- 4
seris, non ad vetera instituta revocans, quae iam pridem corruptis
moribus ludibrio sunt, sed si suam quoique rem familiarem finem
sumptuum statueris: quoniam is incessit mos, ut homines adules- 5
centuli sua atque aliena consumere, nihil libidinei atque aliis ro-
gantibus denegare pulcherrimum putent, eam virtutem et magni-
tudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordia aesti-
ment. ergo animus ferox prava via ingressus, ubi consueta non 6
suppetunt, fertur accensus in socios modo modo in civis, movet
composita et res novas veteribus acquirit. quare tollendus est 7
fenerator in posterum, uti suas quisque res curemus. ea vera 8
atque simplex via est, magistratum populo, non creditori gerere
et magnitudinem animi in addendo non demendo rei publicae
ostendere.

Atque ego scio quam aspera haec res in principio futura 6

---

5 et *delevi* ‖ 8 alii liberos *delevi* ‖ 12 qualis *V* ‖ 17 quale sit *Orellius*, qualis sit *V* ‖ 20 ciuis (ui *in rasura*) *V* ‖ 24 uel] et *Cortius* ‖ 32 consuexata (xa *induxit prima m.*) *V* ‖ 34 acquirit *Laetus*, aec conquirit (*sed* a *in* aec *in rasura*) *V* ‖ 37 in] *cf. p. 136, 6*

sit, praesertim is qui se in victoria licentius liberiusque quam
artius futuros credebant. quorum si saluti potius quam lubidini
consules, illosque nosque et socios in pace firma constitues: sin
eadem studia artesque iuventuti erunt, ne ista egregia tua fama
2 simul cum urbe Roma brevi concidet. postremo sapientes pacis
causa bellum gerunt, laborem spe otii sustentant. nisi illam fir-
3 mam efficis, vinci an vicisse quid retulit? quare capesse, per deos,
4 rem publicam et omnia aspera, uti soles, pervade. namque aut
tu mederi potes aut omittenda est cura omnibus. neque quis-
quam te ad crudelis poenas aut acerba iudicia invocat, quibus ci-
vitas vastatur magis quam corrigitur, sed ut pravas artis malas-
5 que libidines ab iuventute prohibeas. ea vera clementia erit con-
suluisse, ne merito cives patria expellerentur, retinuisse ab stul-
titia et falsis voluptatibus, pacem et concordiam stabilivisse, non
si flagitis opsecutus, delicta perpessus praesens gaudium quom
mox futuro malo concesseris.

7 Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxume fretus
est negotii magnitudine et quia tibi terrae et maria simul omnia
componenda sunt. quippe res parvas tantum ingenium attingere
2 nequiret, magnae curae magna merces est. igitur provideas opor-
tet, uti pleps largitionibus et publico frumento corrupta habeat
negotia sua, quibus ab malo publico detineatur: iuventus probi-
3 tati et industriae, non sumptibus neque divitiis studeat. id ita
eveniet, si pecuniae, quae maxuma omnium pernicies est, usum
4 atque decus dempseris. nam saepe ego quom animo meo repu-
tans quibus quisque rebus clari viri magnitudinem invenissent
quaeque res populos nationesve magnis auctibus auxissent, ac
deinde quibus causis amplissima regna et imperia conruissent,
eadem semper bona atque mala reperiebam, omnesque victores
5 divitias contempsisse et victos cupivisse. neque aliter quisquam
extollere sese et divina mortalis attingere potest, nisi omissis pe-
cuniae et corporis gaudiis animo indulgens, non adsentando ne-
que concupita praebendo, pervorsam gratiam gratificans, sed in
labore patientia bonisque praeceptis et factis fortibus exercitando.

8 Nam domum aut villam exstruere, eam signis aulaeis alieis-
que operibus exornare et omnia potius quam semet visendum
efficere, id est non divitias decori habere, sed ipsum illis flagitio

---

13 merito *V, quod Gerlachius (ed. a. 1850) iure tuetur*, immerito *Aldus* ‖ ciuis *V* ‖ 15 quom *V: cf. infra c. 7, 4, itaque praepositio scripta in codice Historiarum Vaticano col. 1, 19* ‖ 19 paruas *Aldus*, prauas *V* ‖ 20 neq.|iret *V* ‖ 25 decus *Asulanus*, dedecus *V* ‖ 27 auctibus *Ciacconius*, auctoribus *V*

esse. porro ei, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem 2
sine scorto quiescere mos est, ubi animum, quem dominari dece-
bat, servitio oppressere, nequeiquam eo postea hebeti atque clau-
do pro exercito uti volunt. nam inprudentia pleraque et se prae- 3
cipitat. verum haec et omnia mala pariter cum honore pecuniae
desinent, si neque magistratus neque alia volgo cupienda venalia
erunt. ad hoc providendum est tibi, quonam modo Italia atque 4
provinciae tutiores sint: id quod factu haud obscurum est. nam 5
idem omnia vastant, suas deserendo domos et per iniuriam alie-
nas occupando. item ne, uti adhuc, militia iniusta aut inaequalis 6
sit, cum alii triginta, pars nullum stipendium facient. et fru-
mentum id, quod antea praemium ignaviae fuit, per municipia
et colonias illis dare conveniet, qui stipendiis emeritis domos re-
verterint.

Quae rei publicae necessaria tibique gloriosa ratus sum, 7
quam paucissimis apsolvi. non peius videtur pauca nunc de facto 8
meo disserere. plerique mortales ad iudicandum satis ingenii 9
habent aut simulant: verum enim ad reprehendunda aliena facta
aut dicta ardet omnibus animus, vix satis apertum os aut lingua
prompta videtur, quae meditata pectore evolvat. quibus me sub-
iectum haud paenitet, magis reticuisse pigeret. nam sive hac 10
seu meliore alia via perges, a me quidem pro virili parte dictum
et adiutum fuerit. relicuum est optare uti quae tibi placuerint
ea di immortales adprobent beneque evenire sinant.

II.

Scio ego, quam difficile atque asperum factu sit consilium 1
dare regi aut imperatori, postremo quoiquam mortali, quoius opes
in excelso sunt, quippe cum et illis consultorum copiae adsint
neque de futuro quisquam satis callidus satisque prudens sit.
quin etiam saepe prava magis quam bona consilia prospere eve- 2
niunt, quia plerasque res fortuna ex libidine sua agitat. sed mihi 3
studium fuit adulescentulo rem publicam capessere, atque in ea
cognoscenda multam magnamque curam habui: non ita ut ma-
gistratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant,
sed etiam ut rem publicam domi militiaeque quantumque armis
viris opulentia posset cognitum habuerim. itaque mihi multa 4
cum animo agitanti consilium fuit famam modestiamque meam
post tuam dignitatem haberei et quoius rei lubet periculum fa-

---

eis *V; antiquum nominativum* eeis *a rhetore positum esse vix crediderim* ‖ 20 meditata pectore euoluat '*fuisse qui legendum conicerent*' *dicit Carrio,* medita pectore euolat *V* ‖ 24 *post* sinant *duorum versiculorum spatium non consriptum in V* ‖ 35 cognitam *in aliquot editt. fertur*

5 cere, dum quid tibi ex eo gloriae acciderit. idque non temere
neque ex fortuna tua decrevi, sed quia in te praeter ceteras artem
unam egregie mirabilem comperi, semper tibi maiorem in adver-
6 sis quam in secundis rebus animum esse. sed per ceteros morta-
lis illa res clarior est, quod prius defessi sunt homines laudando
atque admirando munificentiam tuam, quam tu in faciundo quae
2 gloria digna essent. equidem mihi decretum est nihil tam ex alto
2 repeti posse, quod non cogitanti tibi in promptu sit. neque eo
quae visa sunt de re publica tibi scripsi, quia mihi consilium at-
que ingenium meum amplius aequo probaretur, sed inter labores
militiae interque proelia victorias imperium statui admonendum
3 te de negotiis urbanis. namque tibi si id modo in pectore consilii
est, ut te ab inimicorum impetu vindices quoque modo contra
adversum consulem beneficia populi retineas, indigna virtute tua
4 cogitas. sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis
factionem disturbavit, plebem Romanam ex gravi servitute in li-
bertatem restituit, in praetura inimicorum arma inermis disiecit,
domi militiaeque tanta et tam praeclara facinora fecit, ut ne ini-
mici quidem queri quicquam audeant nisi de magnitudine tua:
quin tu accipe ea quae dicam de summa re publica. quae profecto
aut vera invenies aut certe haud procul a vero.

3 Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate aut quia
nihil eo maluit quod tibi obesset ita lapsus est, ut hostibus tela
in manus iaceret, quibus ille rebus rem publicam conturbavit,
2 eisdem tibi restituendum est. primum omnium summam pote-
statem moderandi de vectigalibus sumptibus iudiciis senatoribus
paucis tradidit, plebem Romanam, quoius antea summa potestas
3 erat, ne aequeis quidem legibus in servitute reliquit. iudicia ta-
metsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt, tamen idem illi
factiosi regunt, dant adimunt quae lubet, innocentis circumve-
4 niunt, suos ad honorem extollunt. non facinus, non probrum
aut flagitium obstat, quo minus magistratus capiant. quos com-
modum est trahunt rapiunt; postremo tamquam urbe capta libi-
5 dine ac licentia sua pro legibus utuntur. ac me quidem medio-
cris dolor angeret, si virtute partam victoriam more suo per ser-
6 vitium exercerent. sed homines inertissimi, quorum omnis vis
virtusque in lingua sita est, forte atque alterius socordia domina-
7 tionem oblatam insolentes agitant. nam quae seditio aut dissen-

1 accederet *Aldus* || 6 qnãņtu in faciundo *V*, in *delevit Laetus, at cf. p. 133, 37* || 8 repeti *Ciacconius*, reperiri *V* || eo] ego *in V corr. manus recens* || 16 disturbabit *V* || 30 lubet *Aldus*, luget *V* || 31 adhorem (*s. s.* no) *V* || 38 namque seditio *V*

sio civilis tot tam inlustris familias ab stirpe evertit? aut quorum
umquam in victoria animus tam praeceps tamque inmoderatus
fuit? L. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi 4
supplicio hostium partis suas muniri intellegebat, tamen paucis
interfectis ceteros beneficio quam metu retinere maluit. at her- 2
cule M. Catoni L. Domitio ceterisque eiusdem factionis quadra-
ginta senatores, multi praeterea cum spe bona adulescentes sicu-
tei hostiae mactati sunt, quom interea inportunissuma genera
hominum tot miserorum civium sanguine satiari nequierunt:
non orbi liberi, non parentes exacta aetate, non luctus gemitus
virorum mulierum inmanem eorum animum inflexit, quein acer-
bius in dies male faciundo ac dicundo dignitate alios alios civitate
eversum irent. nam quid ego de te dicam? cuius contumeliam 3
homines ignavissimi vita sua commutare volunt, si liceat. neque
illis tantae voluptati est, tametsi insperantibus accidit, dominatio
quanto maerori tua dignitas: quein optatius habent ex tua cala-
mitate periculum libertatis facere, quam per te populi Romani
imperium maximum ex magno fieri. quo magis tibi etiam atque 4
etiam animo prospiciendum est, quonam modo rem stabilias
communiasque. mihi quidem quae mens suppetit eloqui non 5
dubitabo. ceterum tuei erit ingenii probare, quae vera atque
utilia factu putes.

In duas partes ego civitatem divisam arbitror, sicut a maio- **5**
ribus accepi, in patres et plebem. antea in patribus summa
auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. itaque saepius in 2
civitate secessio fuit semperque nobilitatis opes deminutae sunt
et ius populi amplificatum. sed plebs eo libere agitabat, quia 3
nullius potentia super leges erat neque divitiis aut superbia sed
bona fama factisque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humil-
limus quisque in armis aut in militia nullius honestae rei egens
satis sibi satisque patriae erat. sed ubi eos paulatim expulsos 4
agris inertia atque inopia incertas domos habere subegit, coepere
alienas opes petere, libertatem suam cum re publica venalem
habere. ita paulatim populus, qui dominus erat, cunctis gentibus 5
imperitabat, dilapsus est et pro communi imperio privatim sibi
quisque servitutem peperit. haec igitur multitudo primum malis 6
moribus inbuta, deinde in artis vitasque varias dispalata, nullo
modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur

---

5 at hercule M. Catoni *Orellius*, atherculem catonem *V*, at hercule nunc cum Catone *Aldus* ‖ 11 quein (*s. s.* quin) *V* ‖ 16 merore *V* ‖ quaein (*s. s.* quin) *V* ‖ 30 armis *V*, aruis *Dousa* ‖ rei egens] iegens *in rasura V* ‖ 37 anartis (*in marg.* in artis) *V*

7 ad capessendam rem publicam. ceterum additis novis civibus
magna me spes tenet fore ut omnes expergiscantur ad libertatem:
quippe cum illis libertatis retinendae, tum his servitutis amittendae
8 cura orietur. hos ego censeo permixtos cum veteribus novos in
coloniis constituas: ita et res militaris opulentior erit et plebs bo-
nis negotiis impedita malum publicum facere desinet.

6 Sed non inscius neque inprudens sum, quom ea res agetur,
quae saevitia quaeque tempestates hominum nobilium futurae
sint, quom indignabuntur, omnia funditus misceri, antiquis civi-
bus hanc servitutem inponi, regnum denique ex libera civitate
futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem per-
2 venerit. equidem ego sic apud animum meum statuo: malum
facinus in se admittere, qui incommodo rei publicae gratiam sibi
conciliet: ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id vero
3 dubitare adgredi, socordiae atque ignaviae duco. M. Druso sem-
per consilium fuit in tribunatu summa ope niti pro nobilitate;
neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illei auctores
4 fuerant. sed homines factiosi, quibus dolus atque malitia fide
cariora erant, ubi intellexerunt per unum hominem maxumum
beneficium multis mortalibus dari, videlicet sibi quisque conscius
malo atque infido animo esse, de M. Druso iuxta se existumave-
5 runt. itaque metu ne per tantam gratiam solus rerum poteretur,
6 contra eam nisi sua et ipseius consilia disturbaverunt. quo tibi,
imperator, maiore cura fideique amici et multa praesidia paranda
sunt.

7 Hostem adversum deprimere strenuo homini haud diffici-
lest: occulta pericula neque facere neque vitare bonis in promptu
2 est. igitur, ubi eos in civitatem adduxeris, quoniam quidem re-
novata plebs erit, in ea re maxume animum exerceto, ut colantur
3 boni mores, concordia inter veteres et novos coalescat. sed multo
maxumum bonum patriae civibus, tibi liberis, postremo huma-
nae genti pepereris, si studium pecuniae aut sustuleris aut quoad
res feret, minueris. aliter neque privata res neque publica neque
4 domi neque militiae regi potest. nam ubi cupido divitiarum in-
vasit, neque disciplina neque artes bonae neque ingenium ullum
satis pollet, quin animus magis aut minus mature, postremo
5 tamen succumbat. saepe iam audivi, qui reges, quae civitates
et nationes per opulentiam magna imperia amiserint, quae per

---

7 quom (*s. s.* cum) *V* || 15 aggredi* *V* || ignauiae *V in marg.* || 17 illei *scripsi*, illę (*corr. ex* ille) *V* || 21 iuxta se *scripsi*, iuxta ac se *V*, iuxta ac de se *Gerlachius* || 24 maiore *Gerlachius*, maior *V* || 33 feret *Aldus*, referet *V*

virtutem inopes ceperant: id adeo haud mirandum est. nam ubi 6
bonus deteriorem divitiis magis clarum magisque acceptum videt,
primo aestuat multaque in pectore volvit: sed ubi gloria honorem
magis in dies, virtutem opulentia vincit, animus ad voluptatem
a vero deficit. quippe gloria industria alitur, ubi eam dempseris, 7
ipsa per se virtus amara atque aspera est. postremo ubi divitiae 8
clarae habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides probitas pudor
pudicitia. nam ad virtutem via ardua est, ad pecuniam qua cui- 9
que lubet nititur: et malis et bonis rebus ea creatur. ergo in 10
primis auctoritatem pecuniae demito. neque de capite neque de
honore ex copiis quisquam magis aut minus iudicaverit, sicut
neque praetor neque consul ex opulentia verum ex dignitate
creetur. sed de magistratu facile populi iudicium fit: iudices a 11
paucis probari regnum est, ex pecunia legi inhonestum. quare
omnes primae classis iudicare placet, sed numero plures quam
iudicant. neque Rhodios neque alias civitates unquam iudiciorum 12
suorum paenituit, ubi promiscue dives et pauper, ut cuique fors
tulit, de maximis rebus iuxta ac de minimis disceptat.

Sed magistratibus creandis haud mihi quidem apsurde placet 8
lex, quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat, ut ex confu-
sis quinque classibus sorte centuriae vocarentur. ita coaequatur 2
dignitate pecunia, virtute anteire alius alium properabit. haec 3
ego magna remedia contra divitias statuo. nam perinde omnes
res laudantur atque adpetuntur, ut earum rerum usus est. ma-
litia praemiis exercetur: ubi ea dempseris, nemo omnium gratuito
malus est. ceterum avaritia belua fera inmanis intoleranda est: 4
quo intendit, oppida agros fana atque domos vastat, divina cum
humanis permiscet, neque exercitus neque moenia obstant, quo
minus vi sua penetret; fama pudicitia liberis patria atque pa-
rentibus cunctos mortalis spoliat. verum, si pecuniae decus ade- 5
meris, magna illa vis avaritiae facile bonis moribus vincetur. at- 6
que haec ita sese habere tametsi omnes aequi atque iniqui memo-
rant, tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certan-
dum est. quoius si dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt.
nam ii, si virtute satis valerent, magis aemuli bonorum quam in- 7
vidi essent. quia desidia et inertia, stupor eos atque torpedo in-
vasit, strepunt obtrectant, alienam famam bonam suum dedecus
aestumant.

---

1 id adeo *Asulanus*, ideo *V* || 8 uia ardua est *scripsi*, una ardua est (uia *sup.* est) *V*, una et ardua uia est *Aldus* || 17 promiscue *ex* promisce *V* || 21 coaequantur *V*, *unde fortasse* pecuniae *legendum censuit Orellius* || 22 antire *V* || 27 quod intendit (*sup.* t *priorem* c) *V* || 33 haud] aut *V*

9 Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem? M. Bibuli
fortitudo atque animi vis in consulatum erupit; hebes lingua,
magis malus quam callidus ingenio. quid ille audeat, quoi con-
2 sulatus, maximum imperium, maxumo dedecori fuit? an L. Do-
miti magna vis est, quoius nullum membrum a flagitio aut faci-
nore vacat? lingua vana manus cruentae pedes fugaces; quae ho-
3 neste nominari nequeunt inhonestissima. unius tamen M. Cato-
nis ingenium versutum loquax callidum haud contemno. paran-
tur haec disciplina Graecorum. sed virtus vigilantia labor apud
Graecos nulla sunt. quippe qui domi libertatem suam per iner-
tiam amiserint, censesne eorum praeceptis imperium haberi posse?
4 reliqui de factione sunt inertissimi nobiles, in quibus sicut insti-
tuto praeter bonum nomen nihil est additamenti. L. Postumii
M. Favonii mihi videntur quasi magnae navis supervacuanea onera
esse: ubi salvi pervenere, usui sunt; siquid adversi coortum est,
de illeis potissimum iactura fit, quia pretii minimi sunt.

10 Nunc quoniam, sicut mihi videor, de plebe renovanda con-
rigendaque satis disserui, de senatu quae tibi agenda videntur,
2 dicam. postquam mihi aetas ingeniumque adolevit, haud ferme
armis atque equis corpus exercui, sed animum in litteris agitavi:
3 quod natura firmius erat, id in laboribus habui. atque ego in ea
vita multa legendo atque audiendo ita comperi, omnia regna, item
civitates et nationes usque eo prosperum imperium habuisse, dum
apud eos vera consilia valuerunt: ubicumque gratia timor volup-
tas ea corrupere, post paulo inminutae opes, deinde ademptum
4 imperium, postremo servitus imposita est. equidem ego sic apud
animum meum statuo: cuicumque in sua civitate amplior inlus-
triorque locus quam aliis est, ei magnam curam esse rei publicae.
5 nam ceteris salva urbe tantum modo libertas tuta est: qui per
virtutem sibi divitias decus honorem pepererunt, ubi paulum in-
clinata res publica agitari coepit, multipliciter animus curis atque
laboribus fatigatur: aut gloriam aut libertatem aut rem familiarem
defensat, omnibus locis adest festinat, quanto in secundis rebus
florentior fuit, tanto in adversis asperius magisque anxie agitat.
6 igitur ubi plebs senatui sicuti corpus animo oboedit eiusque con-
sulta exsequitur, patres consilio valere decet, populo supervacua-
7 nea est calliditas. itaque maiores nostri, cum bellis asperrumis
premerentur, equis viris pecunia amissa, numquam defessi sunt

---

3 quid *ex* quod *V* || quoi] qui *V*, cui *Laetus* || 12 sicut instituto *V*, *tuetur Orellius*, sicut in statua nihil praeter nomen *Lipsius* || 13 additamenta L. Postumi M. Fauoni *Orellius* || 15 peruenere *ex* peruenire *V* || 29 tuta *ex* tua *V* || 36 patris *V* || 38 premerenter *V*

armati de imperio certare. non inopia aerarii, non vis hostium,
non adversa res ingentem eorum animum subegit quin, quae vir-
tute ceperant, simul cum anima retinerent. atque ea magis forti- 8
bus consiliis quam bonis proeliis patrata sunt. quippe apud illos
una res publica erat, ei omnes consulebant, factio contra hostis
parabatur, corpus atque ingenium patriae, non suae quisque po-
tentiae exercitabat. at hoc tempore contra ea homines nobiles, 9
quorum animos socordia atque ignavia invasit, ignarei laboris
hostium militiae domi factione instructi per superbiam cunctis **11**
gentibus moderantur. itaque patres, quorum consilio antea dubia
res publica stabiliebatur, oppressi ex aliena libidine huc atque
illuc fluctuantes agitantur: interdum alia deinde alia decernunt;
uti eorum, qui dominantur, simultas aut gratia fert, ita bonum
malumque publicum aestumant. quodsi aut libertas aequa om- 2
nium aut sententia obscurior esset, maioribus opibus res publica
et minus potens nobilitas esset. sed quoniam coaequari gratiam 3
omnium difficile est, quippe cum illis maiorum virtus partam re-
liquerit gloriam dignitatem clientelas, cetera multitudo pleraque
insiticia sit, sententias eorum a metu libera: ita in occulto sibi
quisque alterius potentia carior erit. libertas iuxta bonis et ma- 4
lis, strenuis atque ignavis optabilis est. verum eam plerique metu
deserunt. stultissimi mortales, quod in certamine dubium est,
quorsum accidat, id per inertiam in se quasi victi recipiunt. igi- 5
tur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero
auctus per tabellam sententiam feret. tabella obtentui erit, quo
magis animo libero facere audeat: in multitudine et praesidii plus
et usus amplior est. nam fere his tempestatibus alii iudiciis pu- 6
blicis, alii privatis suis atque amicorum negotiis inplicati, haud
sane rei publicae consiliis adfuerunt; neque eos magis occupatio
quam superba imperia distinuerunt. homines nobiles cum paucis
senatoriis, quos additamenta factionis habent, quaecumque libuit
probare reprehendere decernere, ea, uti lubido tulit, fecere. ve- 7
rum ubi numero senatorum aucto per tabellam sententiae dicen-
tur, ne illi superbiam suam dimittent, ubi iis oboediendum erit,
quibus antea crudelissime imperitabant.

Forsitan, imperator, perlectis litteris desideres, quem nume- **12**
rum senatorum fieri placeat, quoque modo is in multa et varia
officia distribuatur; iudicia quoniam omnibus primae classis
committenda putem, quae discriptio, quei numerus in quoque

---

2 quin quae *Aldus*, quique *V* ‖ 7 ad *V* ‖ 13 fert *Aldus*, fertur *V* ‖ 16 gratia *V* ‖ 21 obtabilis *V* ‖ 23 accidat *ex* accidit *V* ‖ 26 audeat *ex* audiat *V* ‖ 30 distinueř *ex* destinueř *V* ‖ 32 probari *V* ‖ 38 distribuantur *V* ‖ quei] quaei *V*

2 genere futurus sit. ea mihi omnia generatim discribere haud
difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summa
consilii, idque tibi probandum verum esse. si hoc itinere uti de-
3 creveris, cetera in promptu erunt. volo ego consilium meum
prudens maxumeque usui esse. nam ubicumque tibi res prospere
4 cedet, ibi mihi bona fama eveniet. sed me illa magis cupido
exercet, ut quocumque modo quam primum res publica adiute-
5 tur. libertatem gloria cariorem habeo, atque ego te oro hortor-
que ne clarissumus imperator Gallica gente subacta populi Ro-
mani summum atque invictum imperium tabescere vetustate ac
6 per summam socordiam dilabi patiaris. profecto, si id accidat,
neque tibi nox neque dies curam animi sedaverit, quin insomniis
7 exercitus, furibundus atque amens alienata mente feraris. nam-
que mihi pro vero constat omnium mortalium vitam divino nu-
mine invisier; neque bonum neque malum facinus quoiusquam
pro nihilo haberi, sed ex natura divorsa praemia bonos malosque
8 sequi. interea si forte ea tardius procedunt, suus quoique animus
ex conscientia spem praebet.

13 Quodsi tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet
haec tibi dicerent. o Caesar, nos te genuimus fortissimi viri, in
optima urbe, decus praesidiumque nobis, hostibus terrorem.
2 quae multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti
cum anima simul tradidimus, patriam maxumam in terris, do-
mum familiamque in patria clarissimam, praeterea bonas artis
honestas divitias, postremo omnia honestamenta pacis et prae-
3 mia belli. pro iis amplissimis beneficiis non flagitium a te neque
malum facinus petimus, sed utei libertatem eversam restituas.
4 qua re patrata profecto per gentes omnes fama virtutis tuae vo-
5 litabit. namque hac tempestate tametsi domi militiaeque prae-
clara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus
aequalis est. si vero urbem amplissimo nomine et maxumo im-
perio prope iam ab occasu restitueris, quis te clarior, quis maior
6 in terris fuerit? quippe si morbo iam aut fato huic imperio secus
accidat, cui dubium est quin per orbem terrarum vastitas bella
caedes oriantur? quodsi tibi bona lubido fuerit patriae parentibus-
que gratificandi, posteroque tempore re publica restituta super
omnis mortalis gloria agitabis tuaque unius mors vita clarior erit.

---

2 factū *V* ‖ 16 diuersa *Aldus,* diuisa *V* ‖ 17 si *initio vers. paene evanuit in V, om. editiones* ‖ 35 parentibusque *V*, que *om. editiones* ‖ 36 postero quoque *Orellius* ‖ 37 gloria agitabis *scripsi Mus. Rhen. vol. XVIII p. 586 sq.*, gloriā * agitabi | (*eras.* m) *V*, *extremo versiculo evanuerunt una duaeve litterae, litterae* bi, *quae olim carta contectae fuerunt, certae sunt,* agita z, agnita *vel* magna *edebatur* ‖ 37 *fortasse* uita multorum

nam vivos interdum fortuna, saepe invidia fatigat: ubi anima na- 7
turae cessit, demptis obtrectatoribus, ipsa se virtus magis magis-
que extollit.

Quae mihi utilissima factu visa sunt quaeque tibi usui fore 8
credidi, quam paucissimis potui perscripsi. ceterum deos inmor-
tales optestor uti, quocumque modo ages, ea res tibi reique pu-
blicae prospere eveniat.

---

4 utilissima *V Laetus*, utilia *vulgo* || 7 EXPLICIT *subscriptum in V*

INDEX NOMINUM.

Berolini apud Weidmannos (I. Reimer)

typis Caroli Schultze

